

Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1981-1985թթ.)

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք, վարչատնտեսական, մշակութային և հոգևոր խոշորագույն կենտրոն Դվինի ավերակները գտնվում են ՀՀ Արարատի մարզում, Երևանից մոտ 35կմ հարավ: Քաղաքը հիմնադրվել է IV դ. 30-ական թթ. Հայոց Արշակունի խոսրով Կոտակ թագավորի իշխանության տարիներին (332-339թթ.)՝ Այրարատ նահանգի արքունական սփրույթ Ոստան գավառում: Դվինի պատմությունը Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների ուսումնասիրության համատեքստում հատուկ նշանակություն է ձեռք բերում: Պատահական չէ, որ միջնադարյան Հայաստանի հասարակական-մշակութային հարաբերությունների, արհեստային արտադրության, առևտրի, դրամաշրջանառության վերաբերյալ շատ եզրակացություններ և ընդհանրացումներ կատարված են Դվինի երկամյա պեղումներով ձեռք բերված նյութերով:

Արշակունիների անկումից հետո, 428թ. Դվինը Մարզպանական Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: 470-ական թթ. Գյուտ կաթողիկոսի օրոք Վաղարշապատից այստեղ է տեղափոխվում Հայոց հոգևոր կենտրոնը՝ կաթողիկոսարանը: Դվինի դերը երկրի քաղաքական և հոգևոր կյանքում ավելի քան բարձրանում է պարմիկների դեմ V դ. 50-ական և 80-ական թթ. ապստամբություններից հետո: Պատմիչների վկայությամբ այդ շրջանում Դվինը հիասքանչ քաղաք էր խաչածև հրապարակներով, քարե և կավաշեն տներով, գրավում էր մեծ տարածք: Քաղաքի կենտրոնում վեր է խոյացել անառիկ միջնաբերդը՝ հսկայածավալ կավաշեն պարիսպներով և շուրջ 44 աշտարակներով: Միջնաբերդը շրջափակված է եղել ջրային խրամատով, որի վրա գցված կամուրջները այն կապել են քաղաքային թաղամասերի հետ: Բուն քաղաքը նույնպես շրջապատված է եղել հզոր պարիսպներով, որոնց հետքերը նկատելի են մինչև այսօր:

Մարզպանության շրջանում քաղաքում մեծ զարգացում են ապրել արհեստները և առևտուրը: Հռոմեացի պատմիչ Պրոկոպիս Կեսարացու վկայությամբ Դվինի շրջակա գյուղերում ապրում էին երկիագործներ և առևտրականներ, որոնք աշխույժ առևտրական կապերի մեջ էին Հնդկաստանի, Վրաստանի և պարսից ու բյուզանդացիների ազդեցության տակ գտնվող ժողովուրդների հետ:

Դվինը Աերծավոր Մրեելքում միջազգային տարանցիկ առևտրի կարևոր հենակետերից էր: Այդ կապերի մասին են խոսում տարրեր երկրներից ներմուծված առարկաների, դրամների, կավե կնքադրոշմների և կշռաքարերի ռազմաթիվ գտածոները: Անանիա Շիրակացու «Մղոնաչափքի» տվյալներով մայրաքաղաքից սկիզբ են առել հինգ կարևոր մայրուղիներ, որոնք Հայաստանը կապել են ժամանակի քաղաքակիրթ երկրների և առավել կարևոր տնտեսական կենտրոնների հետ:

640-ին. Դվինը գրավում են արաբները և ահավոր կոտորած սարքում քաղաքում: VII դ. վերջից շուրջ մեկուկես դար այն արաբական «Արմինիա» ոստիկանության կենտրոնն էր: Արաբական տիրապետությունը Հայաստանում ծանր հարված էր երկրի տնտեսությանը՝ արհեստային արտադրությանը, առևտրին, շինարարական գործին, որից անմաս չմնաց Դվինը: IX-XI դդ. քաղաքը կռվախնձոր էր արաբ ամիրաների և հայ Բագրատունի թագավորների միջև:

Քաղաքի շուրջ 60-ամյա պեղումների ընթացքում բացվել են միջնաբերդի և թաղամասերի՝ տարբեր դարաշրջանների պատկանող աշխարհիկ, պաշտամունքային, ամրաշինական, արտադրական ճարտարապետական կառույցներ, գտնվել են արհեստագործական արտադրանքի բազմաթիվ նմուշներ, ուրվագծվել է քաղաքի ժամանակագրական պատկերը, ճշգրտվել են քաղաքի սահմանները, ուսումնասիրվել են քաղաքային բնակչության սոցիալական տարբեր խավերի կյանքն ու կենցաղը: Դվինի պեղումները հսկայական նշանակություն ունեցան միջնադարյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական պատմության և քաղաքաշինության ուսումնասիրության համար:

Դվինը հայկական միջնադարյան ճարտարապետության հաստատման կարևորագույն օջախներից մեկն է եղել: Հայաստանի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության դասական կառույցներից են Դվինի պաշտամունքային և աշխարհիկ մոնումենտալ շինությունները: Ա. Գրիգոր Կաթողիկե եռանավ տաճարը (կառուցվել է IV դ. 2-րդ կես – V դ. սկզբներին) VII դ. վերածվում է խաչածև հատակագծով կենտրոնազմբեթ հորինվածքի: Քանդվել է 894թ. երկոռնաձև ժամանակ: Դվինի միջնաբերդի եռանավ բազիլիկ եկեղեցին (IV դ.) իր հատակագծով և ներքին հարդարանքով հայ քրիստոնեական ճարտարապետության եզակի նմուշներից է, հայ-ասորական ճարտարապետության փոխհարաբերությունների արդյունք: Նշանավոր են կաթողիկոսական երկու պալատները (V և VII դդ.)՝ կենտրոնական սյունազարդ դահլիճներով:

Դվինի արտադրանքը լայն ճանաչում ուներ ներքին և արտաքին շուկայում: Պեղումների ժամանակ գտնված բարձրաբովստ առարկաները վերաբերում են Դվինի վարպետների հմտության, ճաշասի, բազմակողմանի ստեղծագործական մտքի մասին: Արհեստանոցների շարքերի, թրծման վառարանների, դարբնոցների և այլ արտադրական բնույթի շինությունների առկայությունը ապացույց է քաղաքի արդյունավետ տնտեսական կյանքի բարգավաճման, որին չէին կարող կասեցնել ոչ բնական աղետները և ոչ էլ օտար արշավանքները:

Դվինը հռչակված էր իբր խեցեղեն արտադրանքով: Բրուտների արհեստանոցները և խեցեղենի թրծման վառարանները հիմնականում տեղադրված էրն միջնաբերդի և քաղաքի պաբիսպների տակ:

Դվինի ապակյա իրերի հավաքածուն Մերձավոր Արևելքում համարվում է լավագույններից մեկը: Ապակեգործությանը բնորոշ են ձևերի բազմազանությունը, րազմագունությունը, պատրաստման տարբեր հնարների օգտագործումը:

Դվինում մեծ համբավ ունեին մետաղի մշակության հետ կապված արհեստները՝ դարբնությունը, զինագործությունը, արծաթագործությունը, ոսկերչությունը և այլն: Գտնվել են երկաթե բազմաթիվ նետասլաքներ, նիզակներ, կացիններ,

թերի և զրահի բեկորներ: Հայտնի են փայտի, քարի, ոսկրի և ալյւնի մշակութային հետ կապված շատ առարկաներ:

Դվինի բլուրը և նրա շրջակայքը բնակեցված է եղել շատ հին ժամանակներից: Պեղումների ժամանակ բացվել են վաղ բրոնզի ժամականաշրջանի (մ.թ.ա. III հազ.) խոշոր բնակավայրի հետքեր՝ կոկլոսայան կառուցվածքներով: Մ.թ.ա IX-VIII դդ. սյուստեղ գոյություն ուներ Արարատյան դաշտի կարևորագույն պաշտամունքային բնակավայրերից մեկը՝ մեհյաններով, արտադրական կառույցներով: Գտնվել են խեցեղեն բազմաթիվ նյութեր, բրոնզե և երկաթե զենքեր, գարդեր, կաղապարներ, ապակու շաղախից հազարավոր ուլունքներ: Բնակավայրը ոչնչացել է ահավոր հրդեհից, որը ուրարտացիների կողմից Արարատյան դաշտ մտնելու հետևանք է:

Մ.թ.ա. II դարում Արտաշատ մայրաքաղաքի հետ միաժամանակ հիմնադրվում է Դվինի հելլենիստական բնակավայրը: Ենթադրվում է, որ մ.թ. I դարում Դվինի մերձակայքում է հիմնադրվել Տիրի տաճարը, որն ավերվել է Հայաստանում քրիստոնեական հավատքը ընդունելու և տարածելու ժամանակ (IV դ. սկիզբ):

Դվինը պարբերաբար պեղվում է 1937թ.: Պեղումների արդյունքները հիմնականում ամփոփվել են արշավախմբի ղեկավար, պատմ. գիտ. դրկտոր, պրոֆեսոր *Կարո Ղաֆադարյանի* «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» երկոստոր մենագրությունում, որի առաջին հատորը (Երևան, 1952թ.) ընդգրկում է 1937-1939 և 1946-1950թթ. ընթացքում կատարած պեղումները, երկրորդ հատորը՝ 1951-1972թթ. աշխատանքները (յույն է տեսել 1982թ.), *Կ. Գ. Ղաֆադարյանի և Ա. Ա. Քալանթարյանի*, «Դվին II, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1973-1980թթ.» (Երևան, 2002), *Ա. Ա. Քալանթարյանի*, «Դվին I, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964-1970 թթ.» (Երևան, 1976, քաղաքի վաղ ժամանակաշրջանների վերաբերյալ՝ *Ռ. Խ. Կուսնաբե-va*, «Древнеишане памятнику Двина» (Ереван, 1977), *Գ. Գ. Քոչարյան*, «Դվին III, Դվինը անտիկ դարաշրջանում» (Երևան, 1991):

Ներկա աշխատությունը կազմում է նախորդների օրգանական շարունակությունը: Այստեղ հիմնականում տեղ են գտել Դվինի կենտրոնական թաղամասում բացված V-VI դդ. պալատական կառույցի պեղումների արդյունքները: Համակողմանի քննարկվում են այդ տեղամասի՝ 893թ. երկրաշարժի հետևանքով ավիրված VIII-IX դդ. շինություններից հայտնաբերված նյութերը: Ներկայացվում են նաև միջնաբերդի ստորին հատվածում բացված, այսպես կոչված առևտրաարհեստավիրական թաղամասի պեղումները, որոնք հսկայական նյութ են տալիս քաղաքի գոյության վերջին շրջանի վերաբերյալ, թե՛ ճարտարապետական (ժողովրդական ընկալի տներ) և թե՛ նյութական մշակույթի առումով:

Հետաքրքիր պատկեր է բացվել միջնաբերդի հարավային բուրգի շրջակայքում, որտեղ պեղվում է կրաշաղախ պատերով մոնումենտալ մի մեծ շինություն: Այս հատվածի պեղումները կարևոր են նաև քաղաքի միջնադարյան շերտագրությունը պարզելու համար:

Եվ, վերջապես, զգալի աշխատանքներ են տարվել Դվինի տարածքի հելլենիստական բնակավայրի ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Գրքում մեծ տեղ է հատկացվում արհեստագործական տարբեր ճյուղերի արտադրանքի քննությանը, շերտագրական համոզիչ տվյալներով տրվում է այդ նյութերի թվագրությունը: Ճարտարապետական և հնագիտական նյութերի

քննարկումը հնարավորություն է ընձեռում հետաքրքիր դիտողություններ անել միջնադարյան քաղաքաշինության, քաղաքի սոցիալական պատկերի, արհեստագործության և այլ բնագավառների վերաբերյալ:

1981-1985 թվականներին արշավախմբի մասնակիցների կողմից հրատարակվել են ավելի քան երկու տասնյակ մենագրություններ և հոդվածներ, որոնք վերաբերում են միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի, Դվրնի հնագիտական նյութերի տարբեր հարցերի ուսումնասիրությանը: Քաղաքի պեղումների արդյունքները լուսաբանվել են համրապետական, միութենական և միջազգային գիտաժողովներում:

Աշխատության առաջին գլխում քննարկված են քաղաքի Կենտրոնական թաղամասի պեղումների արդյունքները: Դվրնի Կենտրոնական թաղամասը զբաղեցնում է միջնաբերդից արևմուտք ընկած հատվածը: Թաղամասն իբրև առանձին միավոր ձևավորվել է IV-VII դդ., երբ կառուցվել են եռանալ բազիլիկ տաճարը (հետագայում՝ կաթողիկե), միանալ բազիլիկ եկեղեցին, ապա V և VII դդ. կաթողիկոսական պալատները և այլ աշխարհիկ ու սլաշտամունքային կրթողներ:

1981-1985 թթ. պեղումներն ընթացան V-VI դդ. պալատական համալիրի հարավային, հյուսիսային և արևմտյան թևերում, խնդիր ունենալով վերականգնել 894 թ. երկրաշարժից այս հատվածում ավերված շինությունների հատակագծային պատկերը, հետագայում նրանց վրա կրկրն կառուցապատված շինությունների հորինվածքն ու գործառական նշանակությունը:

Ուրջ պեղավայրը ծածկված էր ուշ շրջանի (XVI-XVII դդ.) թաղումներով: Թաղումները կատարված են աղյուսաշար, երբեմն քարաշեն աճյունավուսերում, որոնք սովորաբար դատարկ են:

Պեղումների ավարտին ամբողջացան V-VI դդ. պալատական հուշարձանախմբի սյունազարդ սրահի հարավային թևում տեղադրված սենյակները, որոնք շինանյութով և կառուցողական կերպով ներդաշնակ են պալատի կենտրոնական դահլիճի հետ և հնարավոր է նրանց համաժամանակյա լինելն ու միևնույն կառույցին պատկանելը:

Պալատի հարավային թևի արևելյան ու արևմտյան հատվածներում ձեռնարկված պեղումները մեկ անգամ ևս փաստեցին, որ երկրաշարժն ու հետագա վերակառուցումները լիովին խաթարել են վաղ միջնադարյան շենքերի ողջ շինարարական հորինվածքը, ժամանակի կառուցողական կերպը: Արդյունքում առկա են սալահատակների մասնակր մնացորդներ, անկանոն, չամբողջացող պատեր ու սենյակներ, սև տուֆե և ավազաքարե խարիսխներ, թաղերի քարեր, ջրահեռացման հորեր և նյութական այլ մնացորդներ:

Պեղումներն այս հատվածում տվեցին շերտագրական ուշագրավ պատկեր. VIII-IX դդ. պերավայրը եղել է խիտ բնակեցված և կառուցապատված: Կառույցները բնակելի և տնտեսական նշանակության մեծ ու փոքր սենյակներ են՝ արյուսաշար պատերով, կավածեփ հատակներով: Սասանյան կրակի տաճարից արևմուտք ձեռնարկված պեղումներն ի հայտ բերեցին աղյուսաշար (հում) մի շինության ավերակներ, ուշագրավ հորինվածքով: Ըստ նախնական դիտարկումների կառույցն իր շինարարատեխնիկական առանձնահատկություններով ու մանրամասներով (պատերը մստած են տոփանած հողի վրա, առանց քարե հիմքերի, շարված խոշոր չա-

փերի հում աղյուսներով, մեջընդմեջ կավե ամուր բլուկների միացումներով) տարբերվում է IXդ. վերաբերող մյուս շինություններից: Ըստ այդմ էլ շինությունն անմիջական աղերսներ է հանդես բերում միջնաբերդի գագաթին բացված հում աղյուսե շինության հետ (արաբական շրջան) և VIIIդ. եզակի կառույցներից է Կենտրոնական թաղամասում: Շինությունն ավերվել է 894թ. երկրաշարժի ժամանակ, երբ հիմնահատակ կործանվեցին թաղամասի բոլոր կոթողային կառույցները:

Պեղումների միջոցին որոշակի աշխատանքներ են տարվել նաև թաղամասի շերտագրական սլատկերը ճշգրտելու ուղղությամբ: Պարզվել է, որ միջնադարյան հուշարձանախումբը հաստատված է անտիկ, վաղ երկաթի (մ.թ.ա. XII-IXդդ.) դարաշրջանների շերտի վրա: Միջնադարյան շերտագրական սանդղակը դիտվում է որոշ ընդհատումներով՝ V-VIդդ. ապա VIII-IXդդ. և X-XIIIդդ. սահմաններում:

1981-85թթ. պեղումներով ձեռք է բերվել հնագիտական գտածոների հարուստ տեսականի, որը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն VIII-IXդդ. նյութական արտադրության հետ կապված մի շարք խնդիրների լուսաբանման տեսանկյունից, այլև պատճառաբանում են արհեստային արտադրության մոր վերելքի անխուսափելիությունը: Գտածոներն ըստ միջոցի դասդասվում են - մետաղե առարկաներ, խեցեղեն, ապակո, դրամներ և այլն:

Մետաղե գտածոներն, հիմնականում, երկաթից են, մասամբ բրոնզե՝ պատրաստված ծուլման եղանակով:

Գործածության կերպով տարբերակվում են աշխատանքի գործիքներ, զենքեր, զարդեր և տարբեր նշանակության այլ առարկաներ:

Կենտրոնական թաղամասի վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում գտնված խեցեղենի տեսականին արժանի է հատուկ ուշադրության: Այն թվագրվում է առավելապես IXդ., մի ժամանակաշրջան, որն Հայաստանում համաբնական և քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման մոր շրջափուլ՝ զանգվածային արտադրության անցնելու գործընթացում:

Մի կողմից ջնարակո մուտքը, մյուս կողմից արտադրության շուկայական բնույթն ու լայն պահանջարկը, հեղաշրջում առաջ բերին խեցեգործության մեջ: Խեցեգործական արտադրանքում սկսեց նկատելի դառնալ ձևերի, հարդարամիջոցների գործածական միօբինականացումը, որը նշանակում էր շուկայական ապրանքային արտադրության սկիզբ:

Եթե IV-VIIIդդ. խեցեղենը որոշ աղերսներ, կապող տարրեր ունեւ անտիկ խեցեգործության հետ, ապա IXդ. դրանք լրիվ անհետանում են:

Դվոնի խեցեգործական արտադրանքում մեծ խումբ է կազմում շինարարական խեցեղենն իր տարբերակներով՝ կղմինդր, աղյուս, փողրակներ և այլն: Սըրանց մի մասն արտահանվել է՝ բավարարելով շրջակա բնակավայրերի ընակիչների կարիքները: Հում աղյուսով են շարված թաղամասի VIII-IXդդ. գրեթե բոլոր շինությունները:

Թրծած աղյուսներն օգտագործել են մեծ մասամբ փոքր շինություններում (ջրատար ուղիներ, օջախներ, թրծման վառարաններ), երբեմն էլ սալապատել են շինությունների կավապատ հատակները:

Դվոնի ջրամատակարարման բարդ համակարգում և կոմունալ կառույցներում լայն գործածություն ունեին խողովակներն ու փողրակները: Կենտրոնական թա-

ղամասի գրեթե բոլոր հատվածներում բացվում են խողովակաշարեր և ջրահեռացման խիտ ցանց:

1981-85թթ. Կենտրոնական թաղամասում կատարված պեղումները տվել են ջնարակած խեցեղենի հարուստ ընտրանի: IXդ. ջնարակած խեցեղենն աչքի է ընկնում պատրաստման հմարների, անոթների ձևերի և հաբդարման միջոցների բազմազանությամբ: Ջնարակած խեցեղենի արտադրության կազմակերպման գործում Դվինն իրավամբ եղել է Մերձավոր Արևելքի արհեստագործական խոշոր կենտրոնների շարքում, իր համեստ ներգործությունը թողնելով նրանց արտադրանքի վրա:

Քաղաքն իր գոյության ընթացքում մշտապես մշակութային, առևտրական սերտ կապերի մեջ է գտնվել հարևան երկրների հետ: Դրա վկայությունն են ներմուծված մեծաքանակ գյուղերը քաղաքի տարածքում և դրանց տարատեսակ ընդօրինակումները մեր հավաքածուներում:

Առավել փոքրաթիվ են հախճապակե քիչ թե շատ ուշագրավ մմուշները. քրեղանի և սափորի բեկորներ, հարդարված բուսական, երկոռչափական և վիմագիր զարդատարրերով:

Ապակե գտածոները, հիմնականում, պատրաստված են սառը մշակման, կաղապարի մեջ փչելու և ազատ փչելու եղանակներով:

Գտածոներն ըստ գործածության բաժանվում են՝ առտնին գործածության սպասք, լուսավորության միջոցներ (լամպարներ, ճրագ թասեր), տեխնիկական անոթներ և այլն:

Սպասքում առավել թանկարժեք ու եզակե օրինակներից են նկարազարդ գավաթի բեկորները՝ հարդարված բազմազույն բուսական ու երկոռչափական զարդապատկերներով և արաբաառա արձանագրություններով:

Սակավ հանդիպող մմուշներից են փորագիր գավաթ-բաժակները՝ պատրաստված կաղապարում հանդաբտ փչելու եղանակով: Ապակեգործական գտածոներում մեծ թիվ են կազմում ճրագ-թասերը կամ լամպարները: Դրանք գունային տարբեր երանգներով, բարակապատ անոթներ են, որոնք ազուցվել են աշտանակների, ջահերի ճրագակալներին:

Հանդիպում են և մոզայիկ ապակե անոթների բեկորներ, որոնք թվագրվում են VIII-IXդդ.: Առավել ուշագրավը վառվողում, երփներանգ գունային խաղով գավաթի բեկորն է: Այն ունի դեղնասպիտակավուն ֆոն, լցված կարմրավարդագույն եռանկյունիներով, ձվածիր շրջաններով, կենտրոններում՝ կանաչավուն կետիկներ: Նույն շերտում հանդիպում են և խճանկարի ատարձի հատիկներ, բազմազույն երանգավորումով:

Ջարդարանքի առարկաները գերազանցապես ապարանջաններ են ամբուլական կամ բեկորային տեսքով: Դրանց (IX-XIIIդդ. և հետագա դարեր) հատկանշական է կերտվածքի և հարդարանքի բազմաժանրությունը. հարթ կամ ոլորապտույտ մակերես, տափակ կամ ուռուցիկ, զոգավոր-ակոսավոր պատեր, փակ, իրար վրա սեղմած ծայրեր, երբեմն օձազլուխ կամ ձվածիր, վերջապես գույների երփներանգություն ու բազմազունություն:

Քարե առարկաները նյութով ու գործածության կերպով դասակարգվում են. պորֆիրիտ, օնիքս, մարմար, տուֆ, պեմզա, աշխատանքի գործիքներ, սպասքի առարկաներ, ներդիր-կշռաքար, ուլունք և այլն:

Աշխատության երկիրորդ գլուխը նվիրված է Դվինի միջնաբերդի Չարավային բուրգի տարածքում 1981-1985թթ. կատարված պեղումներին: Դվինի միջնաբերդի հարավային հատվածը հարավից կից է բերդապարսպին, իսկ հյուսիսից՝ բլրի զազաթի թեք լանջին: Այդ տարածքում նախկինում կատարված հետախուզական պեղումները շոշափելի արդյունքներ չեն տվել: 1961-63թթ. միջնաբերդի պաշտպանական համակարգի հետազոտության նպատակով հողի թանձր շերտից մաքրվել է պարսպի հարավային մասում կառուցված 38.7մ պարագծով աշտարակներից մեկը, որի շինարվեստին բնորոշ էր տարբեր շինանյութերի համախառն օգտագործման սկզբունքը:

Աշտարակի ստորին քարաշար հիմքին հաջորդող 1.5մ բարձրությամի թրծած աղյուսների շարքն ավարտվում էր հում աղյուսների հսկայածավալ զանգվածներով: Նման մեծ աշտարակի առկայությունը միջնաբերդի հարավային հատվածում ենթադրել էր տալիս այստեղ հետաքրքիր կառույցների, գուցեև մուտքի գոյությունը: Այս նկատառումներով, մասնավորապես պարսպին կից կառուցապատումների բնույթն ու դրանց փոխհարաբերության խնդիրը պարզելու նպատակով, 1977 թվականից սկսած, որոշ ընդմիջումներով ծավալուն աշխատանքներ իրականացան միջնաբերդի այս հատվածում, անմիջապես աշտարակի տակ, ներսից:

1981-1985թթ. պեղումների արդյունքում հստակ դարձավ Չարավային բուրգին հարող տարածքում բնակչության գոյատևման ժամանակագրական սահմանները, տարբեր դարաշրջանների մշակույթի հիմնական գծերը: Միաժամանակ լուծվեցին ժամանակի քաղաքաշինության հետ կապված խնդիրներ, ուրվագծվեցին քաղաքի պատմական ու սոցիալ-տնտեսական կյանքի առանձին պատկերները:

Դվինի միջնաբերդի մեծ բուրգի շրջակայքը պատկանել է քաղաքի ընկերի այն թաղամասերի շարքին, ուր մարդկային բնակության հետքերն ակնհայտ են մ.թ.ա. III հազարամյակից մինչև XIII դարի II կեսը:

Առաջին հազարամյակե նյութերից առայժմ եայտնի են սև գույնի խեցանոթների բեկիրներ, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. IX-VIIIդդ.:

Անմիջապես առաջին հազարամյակի հորիզոնի վիա գետնի մակերևույթից 7.0մ խորության վիա կառուցվել է 2.5մ լայնությամբ պատերով հզոր մի շինություն: 1981-1985թթ. բացվել են 28մ երկարությամբ հաբավային և 15մ երկարությամբ արևելյան պատերը, որոնց շարվածքին բնորոշ են անկանոն տաշվածքով որձաքարի, ավազաքարի գետաքարի և տուֆաքարի գործածությունը, երկետղմանի ամուր և ողորկ կիաշաղափի հիմքով: Սվադի ամուր և հաստ շերտը համեմատաբար լավ էր պահպանված արտաքուստ:

Մոնումենտալ այս շինության ֆունկցիոնալ նշանակությունը հստակ չէ (մաքսատուն, զինանոց, պալատ թե պարիսպ), բայց, անկասկած, այն պետական մտածելակերպով հաստատված, որոշակի նպատակի ծառայող և ժամանակի քաղաքական պահանջարկին համահունչ կառույց է հանդիսացել: Հետազոտությունը պարզել է, որ այս հզոր շինությունն ունեցել է վերակառուցման մի քանի փուլեր և

կանգուն է մնացել շուրջ 3-4 դար: Վերակառուցումներն արտահայտվում են տարբեր մակարդակների վրա հստակ պահպանված հատակներով, որտեղ ամենավերջինը՝ չորրորդը, բացվում է 4.05մ խորության վրա: Այստեղ պահպանված է 0.4մ հաստությամբ հրդեհի մի շերտ, հագեցած ծիու ոսկորների, հասարակ խեցանոթների և ծածկր եղեգի մնացորդներով: Ստորին կավաշեն հատակը, որն անմիջապես դրված էր վաղ երկաթի շերտի վրա, ուներ 0.2մ լայնությամբ կրաշաղախ պլինթ և թվագրվում է շինության հիմնադրման ժամանակով (V-VIդդ.):

Երկրորդ հատակն առաջինից բարձր էր 0.90-0.95մ: Այնուհետև երրորդ հատակը բացվում է 0.90-0.95մ երկրորդից վերև: Այս չորս հատակները ժամանակագրորեն նախորդում են IX դարի շերտին և առնչվում են շինության ներքին վերակառուցումների հետ:

Շինությունը վաղմիջնադարով թվագրելու կովաններն են ոչ միայն ժամանակի շինարվեստի առանձնահատկությունները, այլև հայտնաբերված հնագիտական նյութը՝ դեղնականաչավուն խեցուց պատրաստված եղևնագարդ գոտիներով ներքուստ վարդագույն աստառով կարասի ռեկորները, կոմիներները, տաշած բլթակներով հաստապատ ապակե ռաժակները, շեղանկյուն կտրվածքով, կլոր, կարճ պոչուկով, մասսիվ իրանով եռաթև նետասլաքները, որոնց գուգահեռները հանդիպում են V-VIIդդ. հայկական այլ հուշարձաններում (Յացավան, Օշական, Ջաքարի Բերդ և այլն):

894 թվականի երկրաշարժը Դվեն քաղաքին այդ թվում և այս հսկայածավալ կառույցին, հսկայական վնաս է հասցրել: Փլուզվումն առաջին հերթին ակնհայտ էր շինության ներսում կռաշաղախի մեծ կրուտակումներով և որոշ հատվածներում հնագիտական շերտերի խառնաշփոթով:

Ըստ երևույթին, X դարում տեղանքը հարթեցվել է ու պեղավայրի այս ու այն հատվածներում կառուցվել են սակավաթիվ նյութերով հագեցած, պարզունակ հատակագծով կացարաններ: Տեղամասում մինչ երկրաշարժը մշակութային շերտն արձանագրված է մոնումենտալ շինության արևելյան պատի արտաքին մասում, ուր հողի մակերեսից 2.2մ խորության վրա հայտնաբերվեց 775/776թ. Դվնում հատված արաբական դրամը օղակաձև ռթակրվ, կանաչ գույնի մուրբ բաղադրությամբ ապակե ռաժակը բեկորը ինչպես նաև IX դարով թվագրվող իոհանոցային խեցանոթների բեկորներ:

XI դարի շերտը հստակ ուրվագծվել է պեղահատվածի հարավարևելյան մասում 1.6-2.0մ խորության վրա: Այստեղ պարսպին կրց ռացվել է երկրորդական օգտագործման տուֆ քարերով շարված ամրակրու մի կառույցի արևմտյան և հյուսիսային պատերը, որոնք դրվել են մոնումենտալ շինության պատերի վրա: Շինարարական նույն հորիզոնին է վերաբերում գանգվածեղ հում աղյուսի շարվածքով աշտարակը, որը կառուցվել էր վաղմիջնադարյան շինության հարավ արևելյան անկյունից հաշված մոտ 4.0մ հեռավորության վրա: Հզոր ու բարձր այս աշտարակը ժամանակի ընթացքում բնական արհավիրքների և քաղաքական սուր բախումների հետևանքով փլուզվել է՝ ծածկելով մեծ շինության ներքին տալածքը, ուստի անհնարին էր կրրագիծը ճշտել: Նույն շերտի երկրորդ հորիզոնում բացվել են նաև ավերված շինությունների պատեր, վատ պահպանված հատակագծերով: Այստեղ, տնտեսական նշանակության հորերից մեկում հայտնաբերվել

են քիչ երկարավուն իրանով կարաս, մեջը կարմրաներկ քրեղան, դաշույն և նետասլաք, որոնք թվագրվում են XI դարով: Շերտից մասսայականորեն հանդիպող թեթև գծագրությամբ արված զարդերով և նարնջագույն, կանաչ, սպիտակ գույներանգների անգորով ջնարակած խեցեղենը, որը նորամուծություն էր տեխնիկական իմաստով, կարևորվում է ստույգ շերտից հայտնաբերված լինելու հանգամանքով:

Հարավային բուրգ տեղամասի XII-XIIIդդ. շինարարական հորիզոնը (զաբաղած միջնադար) ամենահզոր շերտերից է, և խորությունը տարբեր կետերում նկատելի է գետնի մակերեսից 1.5-2.5մ խորության վրա: Այդ շերտում բացահայտվել են բնակելի և արտադրական կառույցների որոշակի կանոնակարգված, շինարարական ակնհայտ հատակագծային լուծումներով հորինվածքներ՝ տասնամյակների ընթացքում շարունակ իրականացված վերանորոգումներով: Այդ ձևափոխություններն արտահայտվում են կառույցների որմերի փոքրացումով: հատակների բարձրացմամբ, կրրառվող շինանյութի որակը փոփոխմամբ (կավ, հում կամ թրծած աղյուս, քար):

Պեղահատվածի գրեթե կենտրոնով գետնի մակերևույթից 1.5մ խորության վրա անցնում է սի նեղ փողոց (մբջանցք), որը տվյալ ժամանակաշրջանի բնակելի համալիրները բաժանել է արևելյան և արևմտյան թևերի: Արևմտյան թևը կառուցապատումների խտությամբ և տարածքների բացակայությամբ շեշտակիորեն տարբերվում է արևելյանից: Այստեղ բացված սենյակների 0.5-0.7մ լայնությամբ որմերի քարե հիմքի վրա բարձրացրած հում կամ թրծած աղյուսների շարվածքը մեծ մասամբ վնասվել է վեբին շերտերի շինարարական գործունեության հետևանքով: Ակնհայտ է նաև կառույցների վերանորոգումների փաստը, որը հիմնավորվում է տաբեր շինանյութերից կերտված (կավաշերտ, թրծած աղյուս) հատակագծերի կրած փոփոխություններով: ստորին կավաշերտին փոխարինել է թրծած աղյուսաշարը:

Դիտելի է նաև, որ վերանորոգումների ժամանակ, երբ փոխվել են սենյակների չափերը, շատ դեպքերում օգտագործել են Կենտրոնական թաղամասի ավերված շինությունների սրբատաշ քարերը, երբեմն արձանագրված, կամ ճարտարապետական մանրամասները և տապանաքարերը:

Ինչպես երևում է այս տեղամասում բնակելի տների ծածկը եղել է հարթ, թեև ենթադրելի է երբեմն հագաբաշենի մախրնությունը: Այդ մասին են հուշում տեղամասում կրկնակի օգտագործման համար նախատեսված, V-VIդդ. թվագրվող խարիսխի և խոյակե գյուտերը: Համեմատաբար փոքր չափերի խոյակը, որը զամբյուղած է և վերնասալով մեծ չափերի խարիսխը, որն անկյուններում ունի ակրսավոր եռանկյան ելուստներ, հայտնաբերվել են տարբեր սենյակների հատակին:

Թոնիրների և օջախների առատությունն ու բազմազանությունը, մշակութային այս հորիզոնում վկայում են, որ բնակչության կենսապահովման նպատակին ծառայող այս կաբևր բաղադրիչները ոչ միայն դրվել են բնակելի տան այս կամ այն հատվածում, այլ շարունակաբար նորոգվել են: Վերանորոգման հստակ պատկերը նկատելի է փողոցի արևելյան թափ բնակելի հաբկաբաժիններից մեկում, ուր 4-5 թոնիր կողք-կողքի բացվել են միաժամանակ: Ակնհայտ էր, որ օջախներից

մեկի գործածությունից դուրս գալու դեպքում դրվում էր նորը, պահպանելով հնի աշխատատարության հնարավոր գործակիցը:

Թոնիրների մի մասն ունեցել է արտադրական նշանակություն, ուր տնայնագործական եղանակով թրծել են կենցաղային նշանակություն ունեցող սպասք: Այդ եզրահանգումը հիմնավորում են հորերից մեկում հայտնաբերված չթրծած խուլների խոտանի կուտակումները, եռոտանու և դրոշմիչի գյուտերը:

Տարբեր տրամագծով փորված հորերի մի մասը հիմնականում ծառայել է կոմունալ նպատակների համար:

Հետաքրքիր է աղյուսաշար պատերով հորը, որն ըստ երևույթին, սկզբնական շրջանում ծառայել է իբրև գյուղատնտեսական մթերքի գետեղարան (ցորեն, գարի և այլն), իսկ հետագայում իմաստագրկվել է ու վերածվել ադրը կուտակելու հարմարանքի (նրա մեջ հայտնաբերվել է չթրծած կափարիչներ և ջնարակած խեցանոթների խոտան):

Ինչպես հորերից, այնպես էլ շերտից հայտնաբերվել են XII-XIII դդ. խոհանոցային խեցեղեն (մրապատ քրեղաններ, կճուճներ, կաթսաներ, աղամաններ, ծիթաճրագներ և այլն, սեղանի սպասքին բնորոշ կարմրափայլ դրոշմազարդ կաթսաներ և առաջին գործածության այլ խեցեղեն):

Ջնարակած անոթներն աչքի են ընկնում գուսպ և միօրինակ հարդարանքով, ու դրանց մասսայականությունը հաստատում է շուկայական պահանջարկից ելնելով պարզունակ տեխնոլոգիական հնարքների, էժանագին հումքի գործածության հանգամանքը: Տեղամասի հյուսիսարևելյան հատվածում կանաչ գույնի ապակե բաժակների միատեսակ, մասսայական գյուտերը կասկած չեն թողնում մոտակայքում ապակեգործական ինչ-որ արհեստանոցի առկայությունը: Հախճապակե կապույտ ուլունքների հարյուրավոր գյուտերը, մետաղե աշխատանքային գործիքները՝ հեղունները, թաթաքիչները, քերիչները, դանակները, մժարի թաթերը, գդալիկը, պաշտպանական հարմարանքները՝ դաշույնները, նետասլաքները, գրահի օղերը, ծիու պայտերը, ասպանդակն ու ծիասարքը, ընդհանուր գաղափար են տալիս տվյալ ժամանակաշրջանի մարդկանց կենսակերպի ու պաշտպանական միջոցների մասին:

Իսկ պարզունակ գարդերը՝ օղեր, մատանիներ, կախիկներ, ապարանջաններ և այլն, թեև պատրաստված են ապակուց, պղնձից, երկաթից ու ապակուց, բայց արտաքուստ գեղեցիկ ձևավորում ունեն, խոսում են համեստ կենցաղով ապրող բնակչության էսթետիկական ճաշակի մասին:

Հարավային բուրգ տեղամասի ամենավերին շերտը վերաբերում է քաղաքի գոյատևման վերջին շրջանին՝ XIII դ. II կիսամյակ: Այն ամրագրված է պեղահատվածի հյուսիսարևմտյան և հարավարևելյան հասվածներում, ուր սկսած 0.2-0.3 մ խորությունից մոտ 0.8 մ հաստությամբ շերտում բացվել են անկանոն հորինվածքով, բարակ որմերի հատվածներով կացարաններ, որոնց եատակագծային պատկերը վերականգնելն անհնարին է: XII-XIII դդ. շերտի կողմից մշակութային այս հորիզոնին պատճառած վնասներն ի հայտ են գալիս հատկապես հորերի կտրվածքում, ուր հանդիպում են ստույգ թվագրվող XIII դ. II կեսի նյութեր: XIII դ. II կեսի մշակութային այս շերտին բնորոշ են դրամներ (մոնդրլական, վրացական), ջնարակած ու հասարակ խեցեղեն, ապակի և այլն: Առանձնահատուկ եղանակով է

մշակած ջնարակած խեցեղենը, ուր գարդապատկերներն ուրվագծված են գծագրերին համապատասխան փորագրումով՝ դարչնագույն, կանաչ, սպիտակ ջնարակի գունային երանգներով:

Այդ խեցեղենը Հայաստանի այլ հնավայրերում (Լճի, Ապիտակի ժայռափոր բնակավայր) և հարևան Վրաստանում հայտնի են XIII-XIV դդ. շերտերում:

Աշխատության երրորդ գլխում քննարկված են Ստորին բերդի պեղումների արդյունքները: Հայաստանը, մասնավորապես Դվոնը XI դ. ավերածությունների և ենթարկվել սելջուկների արշավանքների հետևանքով: Ավելի քան մեկ հարյուրամյակ համառ պայքար է ծավալվել սելջուկ-թուրքական ամիրայությունների և զորեղացող Վրաստանի միջև: Պատմական այս կաբևոր ժամանակաշրջանում Դվոնը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք է անցել և միայն 1203 թվականին ազատագրվել և անցել է Ջաքսայան իշխանների հովանավորության տակ: Կարճ իսադադությունից հետո, Խորեզմի շահ Ջալալեդդինը հարձակվել է Հայաստանի վրա և գրավել Դվենը: Իսկ 1236 թ. Չարմաղանի գլխավորած մոնղոլական բանակը հիմնահատակ ավերել է քաղաքը: Այդ մասին են վեայում գրավոր աղբյուրները, ինչպես նաև Դվենի միջնաբերդում կատարված պեղումները:

Պայմանականորեն «Ստորին բերդ» անվանված տարածքում պեղումները սկսվել են 1951 թ. և շարունակվել մինչև 1981 թ.: Այդ ժամանակահատվածում բացվել են բնակելի տների հիմնապատեր, թոնիրներ, դարբնոց, գինագործի արհեստանոց և այլ մանրամասներ:

Պեղումները հավաստել են, որ միջնաբերդի լանջերը X-XIII դդ. խիտ բնակեցված են եղել: Բոլոր շինություններում կատարված վերակառուցումները պատկանել են նույն ժամանակաշրջանի տարբեր տարիներին, որտեղից և հայտնաբերվել են տարբեր գործածության առումին իրեր՝ խեցեղեն, հախճապակի, աշխատանքային գործիքներ, դրամներ և այլն:

1981-1985 թթ. նույն տարածքում իրականացված պեղումները նախորդ աշխատանքների շարունակությունն են կազմում: Առաջին տարում բացվել են բնակելի հինգ սենյակներ, որոնք հադորդակցվել են միմյանց մեջ բացվող մուտքերով և մեկ ընդհանուր միջանցքով: Շինությունների պատերը եղել են կավակերտ, հիմքերը՝ անկանոն գետաքարերով շարված: Սենյակների ներքին ինտերիերից պահպանվել են սվադի, գիպսե ծուլածո հարդարանքի և գունագարդ շքարյուսի կտորներ: Սենյակներից մեկի թոնրի կողքին բացված արտադրական նպատակի ծառայող հում աղյուսե շարվածքով փոսորակի մեջ հայտնաբերված խեցեղենի ամրողջական և խոտան բեկորները, ինչպես նաև կտորի մեջ փաթաթված պղնձե դրամների փոքրիկ գանձը վեայում են այն մասին, որ Ստորին բերդի առաջին դարավանդում բացված սենյակները, ըստ հայտնաբերված նյութի, պատկանում են XII-XIII դդ. և ճարտարապետական առումով մեկ ամբողջություն են կազմում, պատկանել են մեկ ընտանիքի:

Երկիրդ դարավանդը առաջին դարավանդի համեմատությամբ մեկ մետր տարբերություն ուներ: Այստեղ նույնպես բացվել են բնակելի սենյակներ՝ աղյուսաշար հատակներով: Ընդհանուր միջանցքով, նկիւղային հարկաբաժիններով, արտադրական-տնտեսական շինություններով: Այս հատվածում բլրի լանջին պահպանված կիկլոպյան պարսպից թափված մեծ քարեքի շարքը պատմեշ է

հանդիսացել բնակելի շինությունների համար: Նույն շինությունների փլատակների վրա XIIդ. առաջին տասնամյակում կառուցապատումներ են կատարվել, որոնք, սակայն, իրենց անփուլթ շարվածքով նկատելիորեն տարբերվում էին նույն հորիզոնի վրա եղած այլ կառույցներից: Երկոորդ և երրորդ դարավանդների միջանկյալ գոտում քարե հիմքերով, հում աղյուսե միջնապատերով և ընդհանուր հիմնապատերով բացված սենյակներից մեկո փլատակների տակ հայտնաբերվել են փայտե պահարանի այրված կտորներ՝ խառնված տասնյակից ավել կավանոթների, մետաղե առարկաների, կտորի մնացորդների, դամների հետ: Նյութի առատությունը և թվագրումը նպաստեց նույն հորիզոնի վրա բացված շինությունների թվագրման ողոշակիությանը: Հարկ է նշել, որ այդ շինությունները կառուցվել են վաղ բյուզանդական ժամանակաշրջանի մշակութային շերտի վրա:

1985թ. պեղումները շարունակվել են լանջի հյուսիսային մասում՝ հում աղյուսե շարվածք ունեցող շինությունների արտաքին մասում: Բացված տարածքում միջնադարյան XII-XIIIդդ. շերտը խառնվել է վաղ բյուզանդական մշակույթի հետ: Տեղում հայտնաբերվել է հեմակ օջախ՝ վրան սև փայլաներկած կանթավոր մեծ կարաս:

Միջնաբերդի ստորին բերդի պեղված տարածքում բացված շինությունների ճարտարապետական մնացորդների քննությունը ցույց է տալիս, որ այս հատվածը իլիտ կառուցապատված է եղել: Շինություններն ունեցել են դարավանդաձև դասավորվածություն: Կառույցների հիմքերը շարվել են զետաքարերով, իսկ պատերը՝ հում աղյուսից, որոնք ներսից սվաղվել են կավով կամ սպիտակ շաղախով: Սենյակներից շատերն ունեցել են հարթ տոփանված հողե հատակներ: Նկատելի են մինչև 100-150 տարիների ընթացքում կատարված վերակառուցումների հետքերը: Հստակ կարդացվում են միջնադարյան շինարարական տարրեր հորիզոններն ու իրար հաջորդող հատակները՝ 3-4 շերտերի հաջորդականությամբ: Միջնադարյան ավելի վաղ շերտեր չեն բացվել: Կառույցների մեծ մասը նստած է անմիջապես մ.թ.ա. III հազ. մշակութային շերտի վրա:

Պեղումներից հայտնաբերվել են բազմատեսակ իրեր: Առանձնանում են քրեղաններն ու թասերը. խոհանոցային ամենագործածական անոթների առատությունը և մեծ մամի միօրինակությունն ու խոտան թեկորները վեայում են կավանոթների տեղում պատրաստելու փաստը: Վերջիններիս մի մասը գտնվել է տեղում բացված արտադրական թոնիր-վառարաններում: Շատ անոթների վրա կան վարպետի նշաններ: Կարմիրափայլ, ուռուցիկ մակերես ունեցող կճուճները կանթավոր, նեղ վզիկով սափորները ունեն խոյակերպ և երեքնուկավոր պսակներ: Գծագրության, փորագրության նկարագրողման հնարանքով և ջնարակի տարրեր զույներով բրուտագործ վարպետները ստեղծել են զարդերի այնպիսի տարատեսակներ, որոնք հանդես են եկել իրենց որոշակի գաղափարական նկարագրով, կապվել են բուսական և կենդանական աշխարհի վերածնության և անընդեատ զարգացման հետ:

Դվրնում կատարվող ապրանքափոխանակության և ներքին առևտրի մասին են խոսում պեղումներից հայտնաբերված դրամները: Դրանք XII-XIIIդդ. պղնձե դրամներ են, որոնք գտնվել են արտադրական և ընկելի շինությունների հատակին, հաճախ գանձի ձևով (էլտկուզյան, վրացական): Հայտնաբերվել են կեն-

դանիների ոսկորներ, տարբեր միզերի (ծիրան, ղեղծ, սալոր, խաղող) կորիզներ, ձվի կեղևներ և այլն: Իսկ դիպակե գործվածքի մի կտորը հիշողություն է միջնադարում պատրաստված ոսկեթել և արծաթաթել այն դիպակների, որոնք հոջակված են եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև տարբեր երկրների շուկաներում:

Հայտնաբերված նյութի քննությունը վեայում է, որ XII-XIIIդդ. Դվենի միջնաբերդի ստորին հատվածում ապրող բնակչության հիմնական մասը միջին կարողության տեբ արհեստավորներ են եղել, որոնք և կարողացել են պահել քաղաքային կյանքը: Նրանք տեղում պատրաստել և օգտագործել են արհեստագործական արտադրանքի այնպիսի օբյեկտներ, որոնք այսօր համադրվում են Անդրկովկասի և Մերձավոր Արևելքի նյութերի հետ, ձեռք են բերում ժամանակագրական և շերտագրական որոշակիություն, հստակեցնում են միջնադարյան մշակույթի հետ կապված շատ առանձնահատկություններ:

Զորորդ գլուխը վերաբերում է անտիկ շերտի ուսումնասիրությանը Կենտրոնական թաղամասում և միջնաբերդում:

Կենտրոնական թաղամասում, կաթողիկե եկեղեցու վաղ աբսիդից հարավ ընկած պեղավայրում բացահայտվել են վաղմիջնադարյան՝ V-VIIդդ. մշակութային նստվածքներ. VIIդ. սկզբին կառուցված ջրամատակարարման համակարգի կավե խողովակաշարի հատված, հրդեհի հետևանքով V-VIդդ. ավերված տնտեսական շինության մի մաս, VIդ. հիմնահողային և սալարկղային թաղումներ և տուֆե թևավոր խաչերի մանրամասներ:

Կաթողիկեի IV-Vդդ. եռանավ բազիլիկո շինարարության ընթացքում առաջացած սպիտակ խճի շերտի տակ հայտնաբերվել են հելլենիստական դարաշրջանի գունագարդ խեցեղեն և կարասային թաղում, որը հատել է անմիջապես հաջորդ՝ մ.թ.ա. I հազարամյակե շերտը:

Կենտրոնական թաղամասում, որ վաղ միջնադարում Դվինի հոգևոր կենտրոնն էր, ղեռնա նախորդ տարիների պեղումներով բացահայտվել են՝ մ.թ.ա. I հազ. սկզբի և IV-Vդդ. շերտերի միջև, Արտաշիսյան շրջանի թույլ արտահայտված մշակութային շերտ, դամիարանադաշտ: Ընտիր գունագարդ խեցանոթների բեկորներով հագեցված քննվող շերտում թեև բացակայում են շինարարական մնացորդներ, սակայն այս նույն տարածքի վաղմիջնադարյան հոգևոր շինությունների շարվածքի մեջ վերստին օգտագործված մեծ թվով սրբատաշ սալերը և վարպետորեն կերտված ճարտարապետական մանրամասները, բնականաբար, պատկանելիս են եղել նախորդ շրջանի ավերված շինություններին: Ի լրումն նշենք, որ կաթողիկե եկեղեցուց արևմուտք հայտնաբերվել է բազալտե ծածկասալ, որ նյութով և մշակումով աղերսվում է Գառնիի հեթանոսական տաճարի ծածկասալերին: Թվարկված նյութական տվյալներից և մ.թ.ա. I հազ. ի վեր այս հնագույն սրբավայրի ավանդապահ տևականությունից ելնելով, հավանական է տաճարի գոյություն այստեղ նաև քննվող ժամանակաշրջանում:

Վաղմիջնադարյան հոգևոր շինությունների ներսում և շրջակայքում առայժմ բացված հելլենիստական շրջանի բոլոր 16 թաղումները կատարված են կենցաղում օգտագործված կարասների մեջ, տեղաբախշված են անհամաչափորեն, կարասների կոտրված թերի մասերը ծածկված են այլ կենցաղային խեցանոթների բեկորներով, թաղման գույքը սուղ և աղքատիկ է կամ խապառ բացակայում է:

Ամենայն հավանականությամբ, մ.թ. Iդ. կեսին, երբ հոռոմեական գորավար Կորբուլոնի արշավանքի հետևանքով Դվինն ամբողջովին ավերված և հրկիզված էր, վնասված և տուժած հնագույն սրբավայրի տարածքը մի կարճ ժամանակահատվածում վերածվել է դամբարանադաշտի:

Միջնաբերդում պեղումները կենտրոնացվել են բլրի գագաթային տարածքում: Այստեղ, «րակ» պեղավայրում, մ.թ. Iդ. հրկիզված շերտում բացված հելլենիստական շրջանի մեծ շինության քարե հիմքերը վաղ միջնադարում վերստին օգտագործվել են, իսկ գունագարդ խեցեղենի, հում աղյուսների բեկորներով հագեցված, կարմրավուն մոխրառատ շերտը հարթեցվել է և վրան տոփանվել նոր կավակերտ հատակ: Թեև կառույցը մասամբ մնացել է VIIIդ. հում աղյուսե շինության տակ, սակայն ակնհայտ է, որ այն ծավալվում է դեպի հարավ-արևմուտք՝ ընդհուպ բլրի լանջահայաց հզոր պատը և սրան ուղղահայաց միջանցքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Այս հատվածները պեղելուց հետո, թերևս հնարավոր կլինի ներկայացնել շինության հատակագծային պատկերը: Քննվող շինությունը կառուցված է մ.թ.ա. VIIIդ. ավերված և հրկիզված վաղ երկաթի դարաշրջանի բնակավայրի գորշ, մոխրառատ շերտի վրա:

Բլրի գագաթի հյուսիսարևելյան մասում բացվել է հելլենիստական շրջանի շինություն, որը մ.թ. Iդ. կեսին ավերվելուց և հրկիզվելուց հետո, տևականորեն, ներառյալ XII-XIIIդդ., աղճատվել է մահ նույն այս տարածքում իրականացված ծավալուն շինարարության հետևանքով: Շինության բացված մասի հարավային շարունակությունը IVդ. մնացել է եռանավ եկեղեցու, իսկ հյուսիսայինը՝ V-VIդդ. աղյուսաշեն շինության տակ, արևմտյան թևի վիայրվ՝ հյուսիսից հարավ ձգվել է VIIIդ. հում աղյուսե մեծ շինության հաստահեղույս պատը, իսկ հյուսիսարևելյան հատվածը XII-XIII դդ. համահարթեցվել է և վաղ երկաթի դարի շինվածքների վիակառուցվել տնտեսական հարկարաժիններով բնակելի համալիր: Թվարկածից գատ, վերկից իջեցված IX-XIIIդդ. բազմաթիվ հորերը տարբեր մակարդակներում հատել և խաթարել են ստորին մշակութային շերտերը այս ամբողջ տարածքում: Սրա հետևանքով երկաթի դարի, Արտաշեսյան շրջանի և միջնադարյան նյութերը հաճախ ներկայանում են մեկ՝ «խառը» շերտով: Ընդ որում, շինության տարբեր հատվածներում խորանալիս՝ անմիջապես բացվում է երկաթի դարաշրջանի մշակութային շերտը շինարարական մնացորդներով և բնորոշ սև գույնի խեցեղենով:

Մասամբ բացված շինությունը. այսուհանդերձ ներկայանում է որոշակի հատակագծային հորինվածքով: Ուղղագծվում են in situ սյան սալիտակ ավազաքարե գույզ տորածև խարիսխներով կենտրոնական սրահը և սրան կից՝ երկայնակի և լայնակի սենյակներ: Արևմտյան թևում, որտեղ ևս (60-ականներին) բացվել են սյան գույզ խարիսխներ, առկա են՝ պարբերաբար նորոգումների և փոփոխությունների ենթարկված, կենցաղային խեցանոթներով հագեցված, տնտեսական հարկաբաժիններ: Արևելյան թևում պահպանվել են քարե լայն հիմքերով երկայնակի սրահ և կից՝ զուգահեռ միջանցք: Հյուսիսային և հարավային թևերը, ամբողջովին գտնվելով վաղմիջնադարյան շինությունների տակ, բացվել են առանձին պատերի ձևով (սոսկ հետախուզական բնույթի պեղումների միջոցով): Ի տարբերություն արևմտյան հարկաբաժիններում հնագիտական նյութերի առատությանը, դրանք անհամեմատ քիչ են ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ մյուս

բոլոր թևերում: Շինության հիմքերը և պատերի ստորին մասերը շարված են կավե շաղախով ամրացված միջին չափի դետաքարերով, իսկ վերնամասը՝ հում աղյուսով: Հատակները տոփանված են, հարթեցված են կավե լուծույթով:

Սյան տորածն խարիսխները տաշված են սպիտակ ավազաքարե մեկ ամբողջական զանգվածից: Արևմտյան թևում հայտանաբերված գույզը՝ քառակուսի ներքնասալի վրա գույզ տորուսով է, իսկ կենտրոնական սրահի խարիսխների նեղ թմբիկով բոլորված, տափակ, շրջանաձև տորուսը միանում է քառակուսի ներքնասալին թույլ արտահայտված պրոֆիլով:

Այստեղ, in situ բացված սյան տորածն խարիսխներով սենյակները, հավանաբար, ունեցել են երդիկային ծածկ և կատարել բաժանմունքները խմբավորող ընդհանուր սենյակի դեր: Այսինքն, բացահայտվում է հատակագծային հորինվածքի ավանդական սխեման, որն ընկած է նաև Արտաշատի համաժամանակյա՝ մ.թ.ա. II-III դդ. բնակելի համալիրների հիմքում: Ավանդական ընույթ են կրում և սյան տորածն խարիսխները. սրանք որոշակի փոփոխություններով հարատևում են նաև վաղ միջնադարում:

Քննվող շինությունը բացվել է 1.5մ հզորություն ունեցող՝ մ.թ.ա. II-III դդ. թվագրվող մշակութային շերտում: Հիմնական պատերին՝ միջնորմների անկանոն կցված լինելը, փոփոխությունների և վերանորոգումների ակնհայտ հետքերը, երեք տարրեր մակարդակների կավակերտ հատակների առկայությունը, իրավամբ հավաստում են շինության տևական գոյության մասին: Իսկ պատերի փլվածքներով, խեցանոթների բեկորներով հագեցված մոխրաոստ միջավայրի առկայությունը, ինչպես նաև կենտրոնական սրահում, վերին հատակի վրա երեսնիվայր ընկած մարդու զանգը և կնախքի ոսկորները վեայում են հանկարծախաս ավերածության և հրդեհի մասին: Կրակի մեջ թրծվելուց վառ կարմիր գույն ստացած հում աղյուսե պատերի վերնամասերի փլվածքների շերտը նույնանում է՝ մ.թ. II դ. կեսին կործանված բնակավայրի ամիողջ բլրով մեկ որոշակե մակարդակե վրա փաստագրված հրդեհի շերտի հետ:

Բլրի գագաթին բացված հելլենիստական շրջանի շինությունների և կենտրոնական թաղամակի համաժամանակյա շերտի պեղումներով ձեռք բերված հնագիտական գտածոների գերակշիռ մասը խեցանոթների հավաքածուն է (սեղանի սպասք, տնտեսական և խոհանոցային անոթներ): Խեցանոթների տեսականին հիմնական ձևերով և հարդարումով սերտորեն ադերսվում է Արարատյան հովտի խոշոր խեցեգործական օջախների՝ Արմավրի, Արտաշատի, Գառնիի արտադրանքին և ընդգրկվում մ.թ.ա. II-III դդ. ժամանակագրական շրջանակների մեջ: Ջարդամոտիվների ինքնատիպ լուծումներով Դվրնի հայտնի գունազարդ տափաշների և կարասների հավաքածուն համալրվել է պարող մարդիկ հիշեցնող պատկերազարդ տափաշի և ցլապատկեր կարասի բեկորներով:

Տեղադրության, շինարվեստի, մասամբ նաև հնագիտական նյութերի համեմատական վերլուծությամբ կարելի է ենթադրել, որ գագաթի հյուսիսարևելյան հատվածի՝ կենտրոնական սյունազարդ սրահով շինությունը վարչատնտեսական դեր է ունեցել հելլենիստական շրջանի Դվինի համար: Հավանաբար, որոշակե հասարակական դեր է կատարել և «բակ» տարածքում ճյուղավորված մեծ շինությունը, որը վերակառուցվել և գործել է նաև վաղ միջնադարում: Ըստ նախնական

դիտարկումների՝ ըլրի լանջահայաց որոշ մասերում հատվածաբար պահպանված, վաղագույն ժագում ունեցող պարսպագուռին գործել է և քննվող շրջանում: Այսինքն, պարսպով շրջափակված ըլրի գագաթի սահմանափակ տարածքը մ.թ.ա. II դարում խիտ կառուցապատվում է քաղաքացիական շինություններով:

Մ.թ.ա. VIII դարում՝ Վանի թագավորության նվաճումների ընթացքում հիմնովին ավերված Դվինի ամրոցը՝ Արտաշատի հիմնադրման առնչությամի, մ.թ.ա. II դ. կեսերին վերակառուցվում է որպես մորաստեղծ մայրաքաղաքի առավել խոցելի յուսիսային դարպասի մատույցները հսկող ամիոց:

Միջնաբերդի եռանավ եկեղեցու ներսում ռացվեց եռանկյունաչափական կետի տակ թողնված ռարծունքը (5x5մ), ռըից՝ ռրպես Օ-ական կետ կտրվածքների ժամանակ կատարվում էին ռոլոր չափումները: Պեղումներով ռացվեց յոթ շինարարական շրջան (ճարտարապետական մնացորդներ և հնագիտական նյութ)՝ IV դ. II կեսից մինչև XIII դ. կեսը ժամանակագրական ընդգրկումով:

Լրացուցիչ պեղվեց և մանրակրկտ ուսումնասիրվեց միջնաբերդի հիշյալ IV դ. եռանավ եկեղեցու շինությունը, որը ռացվել է ղեռևա 1961-1962թթ. և համարվել հայ Արշակունյաց թագավորների գահաճիստ դահլիճ:

Շինության մոր հետագոտությունները էապես փոխեցին մրա հատակագծային հորինվածքի վերաբերյալ նախկրն պատկերացումը: Կրաշաղախ հատակի վոա հստակ գծագրվող խարիսխների տեղադրության մորահայտ հետքերի շնորհիվ ճշգրտվեց կրղմնային և կենտրոնական նավերի յայնությունը: Պարզվեց, որ ռոլոր ռւթ սյունախարիսխները դրվել են՝ տուֆի և ավազաքարի մեծ ռոկներից շարված տարրեր չափերի ուղղանկյուն կամ քառակուսի հիմնահարթակների կենտրոնում: Հարթակները կառուցվել են հնարավոր նստվածքները մեղմելու նկատառումով: Սրանց քարերի վոա պահպանվել են կրաշաղախի, կարմիր և սպիտակ ներկերի հետքեր, առկա են նաև պատուհանների ռացվածքների կամ խորշերի անկյունաքարեր (պատկանել են արղեն ավերված ինչ-որ մոնումենտալ շինության): Ըստ երևույթին V դ. կեսերին սյունագարդ սրահը վերակառուցվել է՝ ղղվել են սյուների հիմնահարթակները և հատակը երեսպատել կրաշաղախով (որոշ հատվածներում պահպանվել է նախնական՝ ամուր տոփանված, կավակերտ հատակը): Հատակների միջանկյալ շերտում հայտնաբերված կղմինդրները հավաստում են, որ սրահը եղել է կղմինդրածածկ: Արահի կենտրոնական գահավորակը և հարավային պատի միջև ռացվել են VII դ. թաղումներ՝ կատարված կառույցի ավերվելուց հետո:

Այսպիսով, դահլիճն իրենից ներկայացնում է IV դ. կառուցված հայկական եռանավ ռագիլիկ սրահների վաղագույն ձևերից մեկը: Դահլիճի եկեղեցի լինելու փաստը հաստատվում է ժանրակշիռ կրվաններով:

1. Շինությունը ճիշտ կրղմնորոշված է արևմուտքից արևելք՝ ռնորոշ քրիստոնեական կառույցներին:
2. Այն իրենից ներկայացնում է առանձին կանգնած կառույց, որը հատուկ է վաղ քրիստոնեական պաշտամունքային հուշարձաններին:
3. Կարևոր նշանակություն են ձեռք ռերում շինության ներսի թաղումները և թևավոր խաչերի ռեկրրները: Որպես կանոն միջնադարյան գերեզմանոցները և թաղումները նկատվում են եկեղեցիների շրջակայքում, շատ հազվադեպ՝ ներսում: Դվոնում թաղման այս ավանդույթը շարունակվել է նաև

սրահի ավերումից հետո և, հավանաբար, այստեղ թաղվել են 640թ. քաղաքի ավերման ժամանակ զոհված բնակիչներից, գուցե հոգևորականներ:

4. Եռանավ սրահի հիմնական բաղադրամասերից մեկն է կենտրոնական գահավորակը (bema), որը կապ չունի արքունի կառույցների հետ: Նման գահավորակները լայն տարածում ունեին վաղքրիստոնեական ասորական միանավ և եռանավ բազիլիկներում (Սինհար, Քիրքբիզե, Քֆեիր, Քալբ-լոզե): Դվրնի բազիլիկայի գահավորակն իբ հատակագծով զրեթե կրկնում է Բրադի սբ. Դուլիանոս եկեղեցու գահավորակը:

Դվրնի եռանավ սրահը նման մանրամասներով, հայկական վաղմիջնադարյան պաշտամունքային հուշարձաններից առայժմ միակ պահպանված օրինակներից է: Արահի որոշ հատվածներ մնացել են անձեռնմխելի, քանի որ քանդվելուց հետո չեն վերականգնվել, և հատակագծային հորինվածքի շատ մանրամասներ պահպանվել են անփոփոխ, սկզբնական տեսքով:

Դվրնի միջնաբերդում բացված եռանավ սրահը հայ քրիստոնեական ճարտարապետության վաղագույն օրինակներից է, հայ-ասորական ճարտարապետական սերտ փոխհարաբերությունների արդյունք: Ամենայն հավանականությամբ, այն հիմնադրվել է IVդ. երկրորդ կեսին: Բազիլիկան դադարել է գոյություն ունենալ VIդ. կեսերին, մեզ անհայտ պատճառներով: Արահի տեղում՝ վերին շերտերում եղել են կավաշեն պատերով փոքր սենյակներ, որոնցից մեկում հայտնաբերվել է VI-VIIդդ. մոտ 20 կնքադրոշմ: Արահի արևմտյան թևում պեղվել է ոսկերիչ-ակնագործի արհեստանոց, որտեղից գտնվել է պատրաստի արտադրանք և կոսաֆարիկատ: Կառույցը վերջանականապես կործանվել է 640թ.: Ամիողջ տարածքը ծածկված է մոխրի հաստ շերտով, որն արարների ավերումների հետևանք է: VIIIդ. սկզբում այստեղ կառուցվել է հուռ աղյուսե պալատական մեծ համալիր: Եռանավ սրահի, իսկ հետագայում հասարակական - տնտեսական նշանակությամբ շինության պատերը քանդվում են, իսկ հիմքերը մնում են նորակառույց պալատի շինության տակ:

1981-1985թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է 219 դրամ, որից չորսը՝ ոսկի, 17-ը՝ արծաթ, 198-ը պղինձ:

Դրամների զգալի մասը բնորոշ է նախկինում Դվրնից հայտնաբերված հիմնական դրամական խմբերին՝ արաբական (օմայյան և արբասյան), լյուզանդական, վրացական, էլտկուլյան:

Ոսկե դրամներից երեքը IXդ. բյուզանդական հիստամենոն - նոմիսմաներ են, իսկ մեկը Խորեզմշահ Մուհամեդ իբն Թեքիշի ոսկե դրամն է:

Արծաթե դրամներից մեկը սասանյան է, մեկը արաբա-սասանյան, իսկ մնացածը VIII-IXդդ. արաբական դրամներ են:

Պղնձե դրամների արաբական խումբը ներկայացնում է Արմինիայի ոստիկանների թողարկումները, հատված նահանգի տարրեր քաղաքներում՝ Դվրն, Առան, Բարդա:

Պղնձե թողարկումների գերակշիռ մասը XII-XIIIդդ. իլդեգիդյան և վրացական դրամներն են, որոնցից առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում առաջին անգամ Դվրնից հայտնաբերված վրաց Գեորգի III-ի դրամը:

The City of Dvin and Its Excavations (1981-1985)

The ruins of Dvin, one of the capitals of medieval Armenia, a major administrative, economic, cultural, and religious center, are situated in the Ararat district of the Republic of Armenia, about 35 km south of Erevan. The city was founded in the 30s of the 4th century, during the reign of the Armenian Arsacid king Xosrov Kotak (332-339), in the district Ostan, the royal domain in the province of Ararat. The history of Dvin is of special importance in the context of the study of medieval Armenian cities. It is quite natural that many conclusions and generalizations concerning social and cultural relations, handicraft production, trade, and circulation of money in medieval Armenia have been made based on the material discovered during the long excavations of Dvin.

After the fall of the Arsacids in 428, Dvin was the capital of Armenia's governor (*marzpan*). In the 470s, under the Catholicos Giwt, the religious center of the Armenians, the patriarchal see, was transferred to Dvin from Valarsapat. The role of Dvin in the political and religious life of the country became even more important after the rebellions against the Persians in the 50s and 80s of the 5th century. According to historians, in this period Dvin was a marvelous city with cruciform squares, stone and clay houses, occupying a large territory. The impregnable citadel rose in the center of the town, with huge clay walls and about 44 towers. There was a moat around the citadel, and bridges over the water connected it with the quarters of the town. The city itself was also surrounded with strong walls, the traces of which can be seen today.

In the *marzpan* period, crafts and trade flourished in the city. According to the Byzantine historian Procopius of Caesarea, the villages around Dvin were inhabited by tillers and merchants. The latter had active commercial relations with India, Georgia, and the peoples under Persian and Byzantine rule.

Dvin was an important place for international transit trade in the Near East. Those relations are corroborated by numerous archaeological finds: various objects, coins, clay seals, and weights imported from many countries. According to Anania Širakac'i's *Mlonac'ap'k'*, five main roads started from the capital, which connected Armenia with the civilized countries and most important economic centers of the time.

In 640 Dvin was conquered by the Arabs, who perpetrated a terrible massacre in the city. From the late seventh century on, for about one and a half centuries, it was the administrative center of the province (*ostikanut'iwn*) Armenia of the Caliphate. Arab rule in Armenia was a hard time for the country's economy, handicraft

industry, and building activities, and this also affected Dvin. In the 9th-11th centuries, the city was an apple of discord between the Arab emirs and the Armenian Bagratid kings.

During about the sixty-year excavations of the city, various secular and religious buildings, fortifications, and workshops of different epochs have been unearthed both in the citadel and the quarters of Dvin. Numerous kinds of handicraft production have been found; the chronological picture of the city has been outlined, its borders have been defined, and the everyday life of different classes of Dvin's population has been examined. The excavations of the city were of great importance for the study of the social-economic history and town building of medieval Armenia.

Dvin was one of the most important centers of the development of medieval Armenian architecture. The religious and secular monumental constructions of Dvin belong to the classical architecture of early medieval Armenia. The three-nave St. Gregory Cathedral (built in the second half of the 4th and early 5th centuries) was transformed in the 7th century into a cruciform church with a domed roof. It was destroyed by the earthquake of 894. The plan and the inner decoration of the three-nave basilica at the Dvin citadel (4th century) is a unique example of early Christian Armenian architecture, a result of the contacts between Armenian and Syrian architectures. The two patriarchal palaces (5th and 7th centuries) having central halls with colonnades are famous.

Dvin's production was widely known both in the inland and foreign markets. The masterly-made objects discovered during excavations bear witness to the skill, exquisite taste, and creative ability of Dvin's masters. The presence of rows of workshops, kilns, blacksmith shops, and other buildings for production is a proof of the flourishing economic life of the city, which could be hindered neither by natural disasters nor by foreign invasions.

Dvin was famous for its ceramics. Potteries and kilns for baking clay vessels were mainly located beneath the citadel and the walls of the city. The collection of glass objects from Dvin is considered to be among the best in the Near East. Glass manufacture is characterized by variety of forms, polychromy, and various technological methods of production.

The city was also renowned for its crafts related to metalwork, namely, blacksmithing, manufacture of arms, silversmithing, goldsmithing, etc. Many iron arrowheads, spearheads, axes, fragments of swords and armor have been found. Also, numerous objects connected with the working of wood, stone, bone, and other materials are known.

The hill of Dvin and its vicinity were inhabited from earliest times. Excavations have revealed traces of a large settlement of the Early Bronze Age (3rd millennium B.C.) with cyclopean masonry. In the 9th-8th centuries B.C., one of the most important religious centers in the Ararat Plain was situated here, with its temples and workshops. Numerous ceramic objects, bronze and iron weapons, adornments, moulds, thousands of beads made of glass paste have been found. The settlement

was destroyed by terrible fire, which was a result of the Urartian invasion into the Ararat Plain.

In the 2nd century B.C., simultaneously with the capital Artasat, the Hellenistic settlement of Dvin was founded. Supposedly, in the 1st century B.C. the temple of Tir was built near Dvin, which was subsequently destroyed during the embracement and spread of Christianity in Armenia (early 4th century).

Dvin has been periodically excavated since 1937. The results of the expeditions are mainly summarized in the following books: the two-volume monograph entitled *The City of Dvin and Its Excavations* (*Դվին քաղաքը և նրա պեղումները*) by the head of the expeditions, Doctor of History, Prof. Karo Łafadaryan (the first volume [Erevan, 1952] covers the excavations carried out in 1937-1939 and in 1946-1950, and the second volume [Erevan, 1982], the works done during 1951-1972); *Dvin II: The City of Dvin and Its Excavations in 1973-1980* (*Դվին II. Դվին քաղաքը և նրա պեղումները 1973-1980թթ.*) by Karo Łafadaryan and Aram K'alant'aryan (Erevan, 2002); *Dvin I: Excavations of the Central Quarter in 1964-1970* (*Դվին I. Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964-1970թթ.*) by Aram K'alant'aryan (Erevan, 1976). The early period of the city is presented in *The Earliest Monuments of Dvin* (*Древнейшие памятники Двина*) by K.X. Kušnareva (Erevan, 1977) and *Dvin III: Dvin in the Classical Period* (*Դվին III. Դվինը անտիկ դարաշրջանում*) by G. G. K'o-č'aryan (Erevan, 1991).

The present work forms an organic continuation of the previous studies. It mainly reflects the results of the excavations of the palace of the 5th-6th centuries, unearthed in the central quarter of Dvin. We examine in detail the material discovered in the buildings of the 8th-9th centuries situated in this area and destroyed by the earthquake in 894.

We also discuss the excavations of the so-called "trade-handicraft" quarter, discovered in the lower part of the citadel. Here, the extremely rich archaeological finds concern the last period of the city's existence and pertain both to architecture (houses of common people) and material culture.

An interesting picture is revealed in the neighborhood of the southern tower of the citadel, where a large monumental building with lime-mortar walls is excavated. The works at this section are also important for the clarification of the medieval stratigraphy of the city.

Furthermore, significant work has been done for the study of the Hellenistic settlement in the territory of Dvin.

Great importance is attached in the book to the examination of various handicrafts. The related objects have been dated based on persuasive stratigraphic data. The discussion of materials pertaining to architecture and archaeology gives us an opportunity to make interesting observations about medieval town building, the social picture of the city, crafts and other spheres of human activity.

In 1981-1985, the members of the expedition published more than twenty monographs and articles discussing issues related to medieval Armenian culture

and the archaeological materials from Dvin. The results of the excavations of the city were elucidated at local and international conferences.

The first chapter of the book presents the results of the excavations of the central quarter of the city, which occupies the territory west of the citadel. The quarter was formed as a separate unit in the 4th-7th centuries, when the three-nave (later the Cathedral) and the one-nave (the church) basilicas were built, and then, the patriarchal palaces of the 5th and 7th centuries and other secular and religious monuments.

In 1981-1985, excavations were carried out in the southern, northern, and western wings of the palace complex of the 5th-6th centuries, having the purpose to restore the layout of the buildings destroyed in this section by the earthquake of 894, as well as to form an idea about the structure and function of the buildings erected later in their place.

The whole archaeological site was covered with tombs of a later period (16th-17th centuries). The corpses were buried in graves mainly made of bricks and sometimes stones (most of them were empty).

At the end of the excavations, the view of the rooms situated in the southern wing of the colonnaded hall of the palace complex (5th-6th centuries) was completed. Their building material and construction technique is harmonious with the central hall of the palace; probably, they are contemporaneous and belong to the same building.

The excavations at the eastern and western sections of the southern wing of the palace demonstrated once again that the earthquake and later reconstructions had entirely corrupted the whole structure of the early medieval buildings and the construction method of that time. As a result of this, now we have partly surviving tiled floors, irregular and incomplete walls and rooms, column basements of black tuff and sandstone, vault stones, drainage pits and other remains.

The excavations in this section drew an interesting stratigraphic picture: in the 8th-9th centuries, the area was densely inhabited and built up. The buildings are large and small dwelling and household rooms with bricked walls and clay floors. The excavations carried out west of the Sassanian fire temple unearthed the ruins of a building with an interesting structure, made of raw bricks. According to preliminary observations, the constructional and technical characteristics and certain details of this building (the walls rest upon power-tamped earth without stone foundations and are laid of large raw bricks joined to one another with strong clay blocks between them) differ from those of other buildings dating to the 9th century. Thus, this building displays immediate relations with the one of the Arab period excavated on the top of the citadel (also with raw-brick masonry) and, consequently, is a unique building of the 8th century in the central quarter.

It was destroyed by the earthquake of 894, when all the monumental buildings of the quarter were razed to the ground.

During the excavations, archaeologists have also tried to make the stratigraphy of the quarter more precise. It has been found out that the medieval group of

monuments rests upon the ancient layer of the Early Iron Age (12th-9th centuries B.C.). There are some intervals between the medieval levels dating to the 5th-6th, 8th-9th, and 10th-13th centuries.

The excavations of 1981-1985 yielded a rich assortment of archaeological finds, which not only are of great importance for the elucidation of certain aspects of the material productivity in the 8th-9th centuries but also explain the inevitability of new development in crafts. The objects are classified according to the material of which they are made: metal objects, pottery, glass, coins, etc.

The metal artifacts are mainly iron, partly bronze, made by casting. They are instruments, weapons, ornaments, and other objects for various purposes.

The pottery found in the central quarter during the mentioned period of archaeological works deserves special attention. The vessels mostly date from the 9th century, a period regarded as a new phase in the development of political and social-economic relations in Armenia in the process of passing to mass production.

The appearance of glaze on the one hand and the market character of production together with the great demand on the other caused a revolution in pottery. Uniformity in the shapes and decoration of earthenware was becoming noticeable, a fact marking the beginning of commodity production. While in the pottery of the 4th-8th centuries there were certain elements and common features connecting it with ancient earthenware, in the 9th century this similarity entirely disappeared.

In the pottery of Dvin, a large group is represented by various earthen materials for construction: bricks, tiles, pipes, etc. A part of them was exported, satisfying the needs of the population of neighboring settlements. Almost all buildings of the 8th-9th centuries in the quarter were made with raw bricks.

Burnt bricks were utilized mainly in small constructions (water pipelines, fireplaces, and kilns) and sometimes for tiling the clay floors of the buildings.

Pipes and tubes were widely used in Dvin's complex water-supply system and communal facilities. Nearly in all sections of the central quarter, a dense net of pipelines and sewers has been unearthed.

Thanks to the archaeological works of 1981-1985 in the central quarter, now we have a rich collection of glazed ceramics. The glazed vessels of the 9th century are marked by a variety of manufacturing technologies, forms, and decorations. Indeed, Dvin can be ranked among the great Near Eastern handicraft centers for production of glazed pottery, playing a certain (though modest) role in the development of this industry.

Throughout its existence, the city always had cultural and trade relations with the neighboring countries. This is corroborated by numerous imported objects found in the territory of Dvin, as well as by their various local imitations kept in Armenian collections.

A smaller group is represented by more or less interesting samples of faience: fragments of a bowl and a jug decorated with vegetable, geometric, and lapidary designs.

The samples of glassware are made mainly by the methods of cold treatment, blow molding, and free blowing. Those objects include household articles, lighting facilities (lamps and lampions), technical flasks, etc.

Among the most precious and unique artifacts are the fragments of a tumbler decorated with multicolor vegetable and geometric designs and inscriptions in Arabic characters.

Rare samples include engraved tumblers made by blowing slowly into the mold. Among the glassware, there are also numerous lampions: vessels of various colors with thin walls, which were adjusted to candlesticks or candelabra.

Fragments of mosaic glass, too, have been found (dating to the 8th-9th centuries). The most interesting sample is the fragment of a tumbler with bright variegated play of colors. It has a yellowish-white background filled with reddish-pink triangles and oval circles with greenish spots in the middle. In the same level, pieces of material for mosaic, of different colors, have also been found.

The personal ornaments are mainly complete or fragmentary bracelets of the 9th-13th centuries and later. They are characterized by variety of forms and decoration: flat or twisted surface, plain or convex; grooved walls, closed ends pressed to one another, sometimes snake-headed or oval, of various colors and hues.

The stone artifacts have been classified by material (porphyry, onyx, marble, tufa, and pumice) and use (instruments, houseware, weights, beads, etc.).

The second chapter of the work is dedicated to the excavations of 1981-1985 in the area of the southern tower of Dvin's citadel. The southern section of the citadel of Dvin on the southern side is adjacent to the fortified wall, and on the northern side, to the slope of the hill. The preliminary archaeological works carried out in this territory before the expedition had not yielded significant results. In 1961-63, in order to examine the defense system of the citadel, one of the towers with 38,7-meter perimeter built in the southern part of the wall was cleaned from a thick layer of earth. It is characterized by mixed use of various building materials. The lower foundations of the tower laid of stones was followed by a 1,5-meter-high row of burnt bricks ending with huge masses of raw bricks. The presence of such a big tower in the southern part of the citadel made to suppose that there could be interesting buildings and perhaps also an entrance here. With this in mind and particularly in order to clarify the character of the buildings adjacent to the fortified wall, as well as their interrelations, intensive works were carried out from 1977 on, with some intervals. This section of the citadel, immediately under the tower, from inside, was thoroughly excavated.

The excavations of the 1981-1985 shed light on the chronology of the existence of a population in the vicinity of the southern tower, also revealing the main features of the cultures of different epochs. Simultaneously, certain issues related to the town building of the time were clarified and certain pictures of the historical and social-economic life of the city were outlined.

The neighborhood of the great tower of Dvin's citadel is one of those residential areas of the city, where there are obvious traces of human habitation from the 3rd millennium B.C. down to the second half of the 13th century.

So far, the only artifacts of the first millennium known to us are the fragments of black pottery dating to the 9th-8th centuries B.C.

Immediately on the horizon of the first millennium, a strong building with 2,5-meter-wide walls was built at a depth of 7 meters from the surface of the ground. In 1981-1985, the 28-meter-long southern wall and the 15-meter-long eastern wall were unearthed, the masonry of which is characterized by the use of irregularly worked basalt, sandstone, cobblestones, and tufa, with two-sided firm and smooth lime-mortar foundations. The strong and thick mortar layer is comparatively well-preserved from outside.

The function of this monumental building is not clear: was it a customs house, armory, palace or fortification? However, it doubtlessly had national importance, served to certain purposes of the state and was consonant with the political requirements of the time. Further examinations have revealed that this powerful building had undergone several phases of reconstruction and had remained erect for about 3-4 centuries. The reconstructions are evidenced by floors clearly preserved on various levels, the last, fourth one being unearthed at a depth of 4,05 meters. Here a 0,4-meter-thick fire level occurs, filled with remains of horse bones, simple earthen vessels and roofing reed.

The lower clay floor was laid immediately on the Early Iron Age level, which had a 0,2-meter-wide lime-mortar plinth dating to the time of the foundation of the building, that is, the 5th-6th centuries.

The second floor exceeds the height of the first by 0.90-0.95 meters. Then the third floor follows, 0.90-0.95 meters above the second. These four floors chronologically precede the 9th century level and are related to the inner reconstruction of the building.

Arguments for the dating of the building to early Middle Ages are not only the typical features of the building art of the time but also the archaeological finds: fragments of a large jar made of yellowish-green ceramic, pink inside, and with "spruce-ornamented" bands; tiles and drinking vessels with thick glass walls and hewn facets; three-winged arrowheads with oblique-angled section, with round, short tang and massive body, the parallels of which are found in other Armenian monuments of the 5th-7th centuries (Hacavan, Osakan, Zak'an Berd, etc.).

The earthquake of 894 inflicted grave damage on Dvin and, in particular, this huge building. The collapse was first of all evident from the accumulation of large amounts of lime mortar inside the building and from the confusion of archaeological levels in some sections.

It seems that in the 10th century the land was flattened and in several sections of this area dwelling houses with few materials and with simple layouts were built. The cultural substratum of the site before the earthquake is evidenced at the outer part of the eastern wall of the monumental building, where at a depth of 2,2 meters

from the surface an Arabic coin minted in Dvin in 775/6, a fragment of a delicate green glass with a ring-shaped facet, and fragments of kitchen pottery dating to the 9th century have been found.

The 11th-century level has been clearly outlined in the southeastern part of the site at a depth of 1,6-2,0 meters. Here, adjacent to the fortification, the western and northern walls of a strong building have been unearthed. They were made of tufa of secondary use, being laid on the walls of the monumental building. The tower constructed with massive raw bricks, located about 4,0 meters away from the southeastern corner of the early medieval building, also belongs to the same layer. In the course of time, this strong and high tower was ruined by natural disasters and political conflicts, covering the inner space of the large building. Therefore, it was impossible to form a clearer idea about its perimeter.

In the second horizon of the same level, walls of ruined buildings with poorly preserved layouts have also been unearthed. Here, in one of the pits used for household purposes, a slightly prolonged pitcher, a bowl colored red inside, a dagger, and an arrowhead dating to the 9th century have been discovered. The bulk of the pottery discovered in this level, with delicately outlined ornaments and glazed with orange, green, and white engobe, being a technical innovation, acquires special importance thanks to being found in a particular level.

The horizon of the 12th-13th centuries (high Middle Ages) in the area of the southern tower is one of the richest levels (at a depth of 1,5-2,5 meters from the surface). In this layer, residential and manufacture buildings with regular structures and clear layouts have been discovered. They were continuously reconstructed during decades, and those reconstructions included diminution of the walls, raise of the floors, and changes in building materials (clay, raw or burnt bricks, and stones).

Almost in the center of the archaeological site, at a depth of 1,5 meters from the surface of the earth, a narrow street (corridor) passes, which divided the residential complexes of that time into eastern and western wings. The western wing clearly differs from the eastern one by the density of buildings and absence of free spaces. The raw or burnt-brick masonry rising upon the stone foundations of the 0,5-0,7-meter-wide walls of the rooms unearthed here was in most cases damaged as a result of further building activities evidenced the upper levels. The fact of the reconstruction of buildings is also obvious and is corroborated by the changes in the layouts conditioned by the use of different materials (clay layer, burnt bricks); the lower clay layer was replaced by brick masonry.

It is also noteworthy that during reconstructions, when the sizes of the rooms were changed, in many cases the polished stones (sometimes bearing inscriptions) or architectural details of the buildings ruined in the central quarter, as well as tombstones were used.

The roofs of the dwelling houses in this site seem to have been flat, although sometimes one may suppose that hipped roofs were preferred. This conjecture is supported by the discovery of a column basement and a capital (dating to the 5th-6th centuries) in this site, designed for double use. The basket-shaped capital of a

comparatively small size and the large basement, which has projections of furrowed triangles at the corners, were found on the floors of different rooms.

The abundance and variety of eastern ovens (*t'onir*) and fireplaces in this cultural horizon witnesses to the fact that these important life-support elements not only were placed in different parts of dwelling houses but were also periodically renovated or replaced. A clear picture of replacement is observed in one of the residential apartments of the eastern wing of the street, where 4-5 eastern ovens placed side by side have been unearthed. Evidently, when a fireplace became useless, a new one was made and the possible efficiency of the old one was preserved.

Some eastern ovens were designed for production; objects of houseware were kilned in them by domestic methods. This conclusion is confirmed by the discarded unbaked lids gathered in one of the pits and by the discovery of a tripod and an earthen seal.

Some of the pits of various diameters mainly served for communal purposes. The pit with brick walls is interesting; at first it had probably served as a repository for agricultural products (wheat, barley, etc.), but later on it lost its significance and was turned into a waste storage (discarded unbaked lids and unusable glazed ceramics were found in it).

Both in the pits and in the level, kitchenware of the 12th-13th centuries has been discovered (sooty bowls, jugs, pots, saltcellars, oil lamps, etc.), as well as red, polished pots with stamped ornaments characteristic of tableware, and other first-necessity pottery.

The glazed vessels are distinguished by moderate and monotonous design, and their mass use is confirmed by the application of primitive technologies and by the utilization of cheap materials, based on the market demand.

The discovery of numerous uniform green glasses in the northeastern section of the site doubtlessly testifies to the presence of a glassworks nearby.

The hundreds of falcon blue beads, the metal instruments (hooks, scrapers, knives, scales, the small spoon), the weapons (daggers, arrowheads, armor rings), the horseshoes, spurs, and harnesses give a general idea about the way of life and defensive methods of the people living in that epoch.

The simple personal ornaments (earrings, rings, pendants, bracelets, etc.), although made of glass, copper, and iron, are nicely shaped and witness to the aesthetic taste of the people living a modest life.

The uppermost level of the southern tower area is related to the last period of the city's existence, i.e., the second half of the 13th century. In the western and southeastern sections of the archaeological site, starting from a depth of 0,2-0,3 meters, a 0,8-meter-thick layer containing irregularly constructed dwelling houses with fragments of thin walls have been unearthed, the layout of which cannot be restored.

The damage caused to this cultural horizon by the level of the 12th-13th centuries is especially noticeable in the pits, where materials precisely dating to the

mid-13th century have been found. This level of the second half of the 13th century contains coins (Mongol, Georgian), glazed and simple earthenware, glass, etc. The glazed pottery is treated by a special method, when the designs were outlined by carving corresponding to drawings, with brown, green, and white tints of glaze. In other archaeological sites of Armenia (Ahi, the rock-cut settlement of Spitak) and the neighboring Georgia, such pottery occurs in the 13th-14th-century levels.

The third chapter of the work discusses the results of the excavations at the "Lower Fortress" (*Storin berd*). Armenia and Dvin in particular were devastated by the Seljuk invasions in the 11th century.

The stubborn struggle between the Seljuk-Turkish emirates and the strengthening Georgia lasted for more than a century. In this crucial historical period, for several times Dvin passed from hand to hand, and only in 1203 it was liberated and subsequently patronized by the Zak'arian princes. After a short period of peace, however, the Khwarezm-Shah Jalal-ad-Din attacked Armenia and occupied Dvin. In 1236 the Mongol army led by Chormaqan razed the city to the ground. This is corroborated by written sources and by the excavations carried out at the citadel of Dvin.

In the territory of the so-called "Lower Fortress," the excavations started in 1951 and continued until 1981. In this period, fundamental walls of dwelling houses, eastern ovens, a blacksmith's shop, an armorer's workshop, and other remains were unearthed.

The excavations confirmed that the slopes of the citadel's hill were densely populated in the 10th-13th centuries. The reconstructions in all buildings date back to different years of the same period, to which also belong the other archaeological finds: household objects for various purposes (pottery, faience, tools, coins, etc.).

In 1981-1985, archaeological works were resumed in the same territory, being the continuation of the previous excavations. During the first year, five dwelling rooms were unearthed, connected by entrances leading from one room to the other and by one corridor. The walls of the buildings were made of clay, and the foundations were laid with irregular cobblestones.

From the interiors of the rooms, fragments of stucco, plaster-mold ornaments and colored decorative bricks have been found. The big and small fragments of pottery discovered in a "production pit" made with raw bricks (located near the oven of a room) and the little "treasury" of copper coins wrapped in a piece of cloth allow us to date the rooms unearthed on the first terrace of the "Lower Fortress" to the 12th-13th centuries. They formed one architectural unit and belonged to one family.

The second terrace is one meter higher than the first one. Here, too, dwelling rooms have been unearthed, with bricked floors, one corridor, cellars, production and utility buildings. In this section, the row of large stones fallen from the cyclopean wall preserved on the slope of the hill was a barrier for residential buildings. On the ruins of the same buildings, in the first decade of the 12th century new ones were constructed, which by their irregular structure significantly differ from other buildings of the same horizon. Under the ruins of a room with stone foundations, raw-brick

partition walls and common load-bearing walls unearthed in the intermediary zone between the second and third heights, burnt fragments of a wooden cupboard have been discovered, mixed with more than a dozen earthen vessels, metallic objects, cloth remains, and coins. The abundance and clear date of this material helped to define more precisely the time of the buildings unearthed on the same horizon. We should also mention that those buildings were constructed on the Early Bronze Age level.

In 1985, the archaeological works continued on the northern side of the slope, in the outer part of the buildings with raw-brick masonry. In that area, the medieval level of the 12th-13th centuries was mixed with Early Bronze Age culture. A fireplace was found here, with a large black-glazed pitcher with handles on it.

The architectural remains unearthed in the area of the "Lower Fortress" of the citadel show that this section had been densely built up. The buildings were arranged in terraces. The foundations of the buildings were laid with cobblestones, and the walls were erected with row bricks; they were plastered from inside with clay or white mortar. Many rooms had tamped earth floors. Traces of reconstructions carried out during 100-150 years are noticeable. Different medieval horizons and consecutive floors in 3-4 layers are clearly discernible. No earlier medieval levels have been unearthed. The majority of the buildings rest immediately on the level of the 3rd millennium B.C.

Various objects have been found. The bowls and cups are notable; the great number of kitchen vessels of everyday use, their uniformity and the discarded fragments suggest they were made on the spot. Some of them were found in eastern ovens for production. Many vessels bear the signs of the manufacturers.

The red polished roundish jars and the narrow-necked pitchers with handles have ram-shaped and trefoil crowns. By means of drawing, carving, and different glaze colors the potters created such varieties of designs, which are endowed with certain ideological features, being connected with the rebirth and continuous development of the fauna and flora.

The coins found during the excavations witness to the existence of domestic trade and exchange of goods in Dvin. They are copper coins of the 12th-13th centuries, found on the floors of manufacturing and residential buildings, often as treasures (Eldegūzid and Georglan). Besides animal bones, stones of various fruits (apricot, peach, plum, and grapes), eggshells, etc. have been found. Furthermore, the brocade fragment reminds of the gold-thread and silver-thread brocades woven in the Middle Ages, which were renowned not only in Armenia but also in the markets of other countries.

Examination of the archaeological material leads to the conclusion that in the 12th-13th centuries most inhabitants of the lower part of Dvin's citadel were middle-class craftsmen, who maintained the life of the city. They manufactured and used such objects of handicraft industry, which today can be compared with other materials from Transcaucasia and the Near East, acquiring chronological and

stratigraphic certainty. Thanks to those artifacts, many typical features of medieval culture are clarified.

The fourth chapter examines the ancient layer in the central quarter and the citadel. In the central quarter, south of the old apse of the Cathedral, early medieval cultural sediments of the 5th-7th centuries have been discovered: a tubing section of a water-supply system built in the early 7th century; a part of a building destroyed by fire in the 5th-6th centuries; burials, as well as details of tufa winged crosses.

Under the layer of white crushed stone, which had appeared during the construction of the 4th-5th-century three-nave basilica of the Cathedral, archaeologists found colored pottery of the Hellenistic epoch and a jar burial, which was partly in the preceding level of the 1st millennium B.C.

In the central quarter, which in the early Middle Ages was the religious center of Dvin, already during the excavations of the previous years, a weakly expressed level (a burial ground) of the Artashesid period was discovered, between the levels of the 1st millennium B.C. and the 4th-5th centuries. There are no traces of building activity in the level in question, which is full of fragments of colored earthen vessels of excellent quality. However, it is clear that the numerous smoothed slabs and masterly-made architectural details used again in the masonry of the religious buildings of the early medieval level had belonged to the ruined buildings of the previous period. Let us mention in addition that west of the Cathedral, a basalt cover slab has been found, related by its material and the way it is worked up to those of the pagan temple of Garhi. Based on the mentioned material and the fact that this ancient sanctuary traditionally existed from the 1st millennium on, one may suppose that a temple stood here in the period in question.

All the sixteen burials of the Hellenistic period discovered inside and around early medieval religious buildings are in jars previously used for household purposes. The broken parts of the jars are replaced with fragments of other earthen vessels, the grave goods are poor or entirely absent. Most probably, in the mid 1st century A.D., when Dvin was totally ruined and burnt during the campaign of the Roman general Domitius Corbulo, the territory of the destroyed ancient sanctuary was in a short period turned into a burial ground.

The excavations in the citadel were concentrated on the territory of the hilltop. Here, in the site called "yard," the stone foundations of a large building of the Hellenistic period unearthed from the level burnt in the 1st century A.D. were used again in the early Middle Ages. The reddish layer, filled with ashes and fragments of colored pottery and raw bricks, was flattened and a new clay floor was tamped upon it. Although the building partly remained under an 8th-century construction with raw-brick masonry, it obviously stretches to the southwest, reaching the strong wall facing on the slope of the hill, and to the northwest from the corridor vertical to it.

After excavating these sections, it will perhaps be possible to draw the layout of the building. It was constructed upon the grey ash-filled layer of the Early Iron Age settlement destroyed and burnt in the 8th century B.C.

In the northeastern part of the hilltop, a building of the Hellenistic period has been unearthed, which after being destroyed and burnt in the mid-1st century A.D., was continuously corrupted until the 12th-13th centuries by extensive building activities in this same territory.

The southern continuation of the excavated part of the building had remained in the 4th century under a three-nave church, and the northern, under a bricked building of the 5th-6th centuries. Along the western wing, the thick wall of an 8th-century large raw-brick building stretched from the north to the south, whereas the northeastern section was flattened in the 12th-13th centuries, and upon the buildings of the Early Iron Age, a residential complex with utility stores was built. Besides, the numerous pits dug in the 9th-13th centuries from above crossed on various levels and corrupted the lower levels in this whole area. As a result this, the materials of the Iron Age, Artaxerxesid period, and the Middle Ages often appear as one "mixed" level. When various sections of the building were dug, immediately the Iron Age level opened, containing building remains and specific black pottery.

The partly unearthed building, however, appears in a certain layout. The central hall with two torus-shaped column basements of white sandstone and rooms adjacent to it lengthways and widthways are outlined *in situ*. In the western wing, where, too (in the 60s), a pair of column basements was unearthed, utility stores filled with earthen vessels occur, which were periodically reconstructed and changed. In the eastern wing, a long hall with wide stone foundations is preserved and, adjacent to it, a parallel corridor.

The northern and southern wings, being completely covered with early medieval buildings, were unearthed as individual walls (during preliminary excavations). In contrast to the abundance of archaeological material in the western stores, it is incomparably poorer both in the central and in all the other wings. The foundations and the lower parts of the walls of the building are laid with medium-size cobblestones fastened together with clay cement, and the masonry of the upper part is of raw bricks. The floors are tamped, flattened with clay mortar.

The torus-shaped column bases are cut of one whole mass of white sandstone. The two bases found in the western wing have two tori put on a square slab, while the flat round torus of the column bases of the central hall, encircled with a narrow convexity, is connected with the square slab beneath it with a weakly expressed profile.

Here the hall with the torus-shaped column bases unearthed *in situ* probably had a flat earth roof and played the role of a communal room grouping the sections. This means that the traditional scheme of the layout is revealed, which is similar to the contemporaneous (2nd-1st centuries B.C.) residential complexes of Artaxerxes. The torus-shaped bases of the columns are also traditional; with certain changes they continued to exist in the early Middle Ages as well.

The building in question was unearthed from the 1.5-meter-thick level dating to the 2nd-1st centuries B.C. The fact that the partition walls are connected with the load-bearing ones irregularly, the obvious traces of changes and renovations, and

the presence of clay floors on three different levels definitely confirm that the building existed for a long time. Furthermore, the presence of an ash-filled layer containing wall debris and pottery fragments, as well as the skull and skeleton of a man fallen facedown on the upper floor of the central hall witness to a sudden destruction and fire.

The layer filled with ruins of the upper parts of raw-brick walls (which have become bright red after being kilned in the fire) is identical with the "fire layer" of the settlement destroyed in the mid-1st century B.C., spreading over the whole hill.

The majority of the archaeological finds discovered during the excavations of the Hellenistic level (the buildings unearthed on the top of the hill and the central quarter contemporaneous with it) are a collection of earthen vessels (tableware, household and kitchen vessels).

The main forms and ornaments of this earthenware are closely related to the production of the major pottery centers of the Ararat Plain (Armavir, Artasat, and Garni) and fit into the chronological limits of the 2nd-1st centuries B.C. The collection of the famous Dvin flasks and jars with original decorative solutions has been completed with fragments of a flask with designs resembling dancing human figures and of a jar with an ox image.

Based on a comparative analysis of the location, the building art, and partly also on the archaeological material, one may suppose that the building with the central columned hall in the northeastern part of the top had an administrative and economic role in the Hellenistic Dvin. Probably, the large building stretching in different directions in the area called "yard" also had a certain social role (it was reconstructed and used in the Middle Ages as well). According to preliminary observations, the fortification zone of a very early origin, fragmentarily preserved in some parts of the slope, was also used in the period in question. This means that the limited territory on the hilltop encircled with walls was densely filled with civil buildings in the 2nd century B.C.

The stronghold of Dvin totally destroyed in the 8th century B.C., during the Urartian conquests, was rebuilt in the 2nd century B.C., in connection with the foundation of Artasat, as a fortress guarding the most unprotected approaches to the new-built capital, towards the northern gate.

Inside the three-nave church of the citadel, a height (5 x 5 meters) left under the trigonometrical point was opened, from which, as from a zero, all measurements were made during sections. Seven building phases (ruins and archaeological material) have been traced by excavations, chronologically related to the period from the second half of the 4th century to the mid-13th century.

Furthermore, the mentioned 4th-century three-nave church of the citadel was excavated and examined in detail; this building had been unearthed already in 1961-62 and was considered to be the throne room of the Armenian Arsacid kings.

The further study of the building essentially changed the previous conception of its layout. Thanks to the new-found traces of the basements clearly outlined on the lime-mortar floor, the width of the central and side naves has been fixed more

precisely. It has become clear that all eight column bases were put on the center of rectangular or square basement platforms of various sizes made of large tufa and sandstone blocks. The platforms were built to milder the possible sink of the ground. On their stones, traces of lime mortar, red and white paints are still noticeable. Corner stones of window openings or niches have also been found (they belonged to a ruined monumental building). Probably, in the mid-5th century the columned hall was rebuilt, the platforms for columns were laid and the floor was coated with lime grout (in some sections, the original firmly tamped clay floor survives). The tiles found in the intermediary layer between the floors confirm that the hall had been covered with tiles. Between the central bema of the hall and the southern wall, 7th-century burials performed after the destruction of the building have been discovered.

Thus, the hall is an earliest form of the Armenian three-nave basilican halls built in the 4th century. That this hall was a church can be corroborated by the following significant facts:

- 1) The building is exactly orientated from the west to the east, which is characteristic of Christian buildings.

- 2) It is a separate building isolated from others, which is a common feature of early Christian religious monuments.

- 3) The burials inside the building and the fragments of winged crosses are important. As a rule, medieval cemeteries and burials are found near churches and, very rarely, inside them. In Dvin, this tradition also existed after the ruin of the hall; probably, some of the inhabitants of the city (maybe clergymen too) killed during its destruction in 640 were buried here.

- 4) One of the main elements of the three-nave hall is the central bema, which has no relation to royal buildings. Such bemas were widespread in the early Christian one-nave and three-nave Syrian basilicas (Sinhar, Qirkblze, Kfeir, Qalb-Louze). The bema of the Dvin basilica nearly repeats the layout of the bema of the St. Julian church in Brad.

The three-nave hall in Dvin, with such details, till now is one of the unique surviving Armenian religious monuments of the early Middle Ages. Some parts of the hall have remained intact, because after the destruction they were not reconstructed, and many layout details preserved their original form, without any changes.

The three-nave hall unearthed in the citadel of Dvin is one of the earliest samples of Christian Armenian architecture, a result of close Armenian-Syrian architectural relations. Most probably, it was founded in the mid-4th century. The basilica ceased to exist in the mid-6th century, for unknown reasons. At the place of the hall, in the upper layers, there were small rooms with clay walls, in one of which about twenty seals of the 6th-7th centuries have been discovered. In the western wing of the hall, a goldsmith's and jeweler's workshop has been excavated, where finished and half-finished products have been found. The building was completely destroyed in 640. The whole territory is covered with thick ash layer, which is a

result of the Arab invasion. In the early 8th century, a large palace complex was built here, with raw bricks. The walls of the three-nave hall and later of the building designed for administrative and economic purposes were demolished and the foundations remained under the new-built palace.

During the excavations of 1981-1985, 219 coins were found, 4 of which are golden, 17 are silver, and 198 are copper. A significant number of those coins fit within the coin groups formerly discovered in Dvin: Arabic (Umayyad and Abbasid), Byzantine, Georglan, and Eldegūzid. Three of the golden coins are 9th-century Byzantine *histamenon-nomismas*, one is a golden coin of the Khwarezm-Shāh Muhammad-ibn-Tekish. One of the silver coins is Sassanian, one is Arab-Sassanian, and the rest are Arabic coins of the 8th-9th centuries. The Arabic group of copper coins represents the issues of the governors of Arminia, minted in different cities of the province: Dvin, Aran, and Barda. The majority of the copper coins are Eldegūzid and Georgian, of the 12th-13th centuries, and the most interesting one is the Georglan king Georgi III's coin first found in Dvin.

